

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ
АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ**

**О‘ЗБЕК ТИЛИ
ПУНКТУАТСИЯСИНИНГ
АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ**

Тошкент
«О‘ЗБЕКИСТОН»
2015

УЎК: 811.512.133 —
КБК 81.2 Узб-2
Ў 16

Тузувчилар:

Н.М.Маҳмудов, филология фанлари доктори, профессор
А.П.Мадвалиев, филология фанлари номзоди, доцент
Н.Маҳкамов, филология фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти илмий кенгаширининг 2015 йил 20 майдаги 5-мажлис қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги Республика таълим маркази илмий-методик кенгаширининг 2015 йил 15 июндаги қарори билан маъқулланган.

Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари [Матн]
Ў 16 тузувчилар: Н.М.Маҳмудов, А.П.Мадвалиев, Н.Маҳкамов. —
Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2015. — 88 б.
Муқова ва титул варағи кирилл ва лотин графикасида.

ISBN 978-9943-28-392-3

УЎК: 811.512.133
КБК 81.2 Ўзб-2

Ўзбек тили —
ЎЗБЕК ТИЛИ
ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ
АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ
ЎЗБЕК ТИЛИ
PUNKTUATSIYASINING
ASOSIY QOIDALARI

Муҳаррир А. Зиядов; Рассом-дизайнер Ш. Қурбонов;
Техник муҳаррирлар: Л.Хижова, Т. Харитоновна;
Кичик муҳаррир Д. Холматова; Мусахҳиҳ М. Якубджанова;
Компьютерда тайёрловчи А. Сулаймонов

Нашриёт лицензияси АИ № 158. 14.08.2009. Босилган 2015 йил 28 сентябрда
рухсат этилди. Бичими 80x100^{1/32}. Офсет қоғози. «ARIAL» гарнитурасида
офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 4,07. Нашр табоғи 3,93.
Адади 2000 нусха. Буюртма № 15-688.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20; Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

ISBN 978-9943-28-392-3

© Н.Маҳмудов ва бошқ., 2015
© «O'zbekiston» НМИУ, 2015

A decorative border with a repeating floral and scrollwork pattern surrounds the central text.

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ
АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ**

ПУНКТУАЦИЯ – ФИКРИНИ ЁЗМА МУКАММАЛ ИФОДАЛАШ ВОСИТАСИ

Ёзув маданиятини шакллантириш ва такомиллаштиришда пунктуациянинг – тиниш белгиларининг алоҳида аҳамияти бор. Тиниш белгилари ёзувнинг бошқа воситалари (ҳарфлар, рақамлар, диакритик белгилар) ҳамда тил бирликлари (сўзлар, морфемалар) билан кўрсатиш мумкин бўлмаган турлича фикрий муносабатларни, психологик ва интонацион ҳолатларни ифодалашда ҳам фавқулодда муҳим аҳамиятга эга.

Пунктуация тилнинг синтактик қурилиши билан узвий боғлиқ бўлиб, ёзма нутқни тўғри, ифодали, аниқ баён қилишда, унинг услубий раволигини, тез тушунилишини таъминлашда бениҳоя зарурий воситадир. Илмий манбаларда, ўқув қўлланмаларида тиниш белгиларининг қўлланиш усули ва тартиби пунктуациянинг мантикий-грамматик, услубий ва дифференциация (фарқлаш) тамойиллари асосида белгиланиши таъкидланади. Бунда *мантикий-грамматик* тамойил нутқнинг семантик-грамматик томонини ёзувда тўғри ифодалашга қаратилган бўлса, *дифференциация тамойили* асосидаги қоидалар тиниш белгиларининг қўш ҳолда қўлланишидаги тартибни, гаптаги мураккаб мазмунни аниқлаштириш керак бўлганда, улардан фойдаланиш йўллари белгилаб беради. *Услубий тамойил* тиниш белгиларининг қўлланишини нутқ услублари асосида белгилашни назарда тутаяди, лекин бу унчалик тўғри эмас, чунки муайян бир услубгагина хосланган тиниш белгиси бўлмайди. Зарурат туғилганда, ҳар қандай услубда ҳам хоҳлаган тиниш белгисидан фойдаланиш мумкин.

Муайян тилдаги пунктуация анъаналарининг мустақамланиши ва такомиллашувида таниқли ёзувчиларнинг ижоди ҳамда тиниш белгиларининг қўлланиш қоидаларини умумлаштирувчи ва тартибга солувчи

тилшунослар фаолияти катта аҳамиятга эга. Ҳозирги ўзбек пунктуациясининг шаклланиши, ривож, унинг ўрганилиши Фитрат, С.Иброҳимов, Ҳ.Ғозиев, О.Усмонов, Ғ.Абдурахмонов, К.Назаров ва бошқа тилшуносларнинг номи билан боғлиқ.

Пунктуация масалалари билан бевосита шуғулланган Ҳ.Ғозиев («Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти», 1969, 1979), Ғ.Абдурахмонов («Пунктуация ўқитиш методикаси», 1968), К.Назаров («Тиниш белгилари ва ёзма нутқ», 1974; «Ўзбек тили пунктуацияси», 1976)ларнинг асарлари нашр этилганига анча йиллар бўлди ва улардаги тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам бир қадар ўзгарди. Бунинг устига, «муаллиф пунктуацияси», яъни муайян муаллиф томонидан тиниш белгиларининг амалдаги қоидаларга бўйсунмаган, унга риоя қилмаган ҳолда индивидуал қўллаш ҳолатлари учрайдики, бу ҳам кенг ўқувчилар оммасини чалкаштиради, шубҳалантиради.

Мазкур ҳолатни ҳисобга олган ҳолда ва тиниш белгиларининг ишлатилиши билан боғлиқ айрим чалкашликларни бартараф этиш мақсадида ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг бир гуруҳ етакчи олимлари: проф. Н.Маҳмудов, доцент А.Мадвалиев, доцент Н.Маҳкамов томонидан ушбу «Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари» ишлаб чиқилган эди. «Қоидалар» Институт илмий кенгаши томонидан маъқуллангач, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 2015 йил 1-сонида ҳамда «Маърифат» газетасининг 2015 йил 1, 4, 8, 11 апрель кунларидаги сонларида эълон қилинди, журнал ва газета ўқувчиларидан олинган мақбул фикр-мулоҳазалар, таклиф ва тавсиялар асосида янада такомиллаштирилди. «Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари» Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази илмий-методик кенгаши томонидан маъқулланган.

Тузувчилар «Қоидалар»ни нашрга тайёрлашда яқиндан берган ёрдами учун ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходими Ёрқинжон Одиловга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

ЎЗБЕК ТИЛИ ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Тиниш белгиларининг гап охирида қўлланиши

1. Нуқта

1. Тугалланган дарак гапларнинг охирига нуқта қўйилади: *Қўқон томон кетяпмиз. Ҳозиргина бизни кузатиб қолган бу ажойиб инсон тўғрисида ўйлаяпмиз. Уни биринчи марта кўришимиз. Фақат бир соатгина у билан ҳамсуҳбат бўлдик.* (С.Аҳмад)

2. Дарак мазмунидаги гаплар тузилиши жиҳатидан қандай бўлишидан (содда, қўшма, тўлиқсиз, атов, илова ва ш.к.) қатъи назар, уларнинг ҳар қандай типи охирига нуқта қўйилади: *Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиқлай бошлади.* (Чўлпон) *Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди.* (Чўлпон) *Қўчқор: – Болаларинг қани? Қумри: – Мактабда. Ундан чиқиб, тўғри шу ёққа келишади.* (Ш.Бошбеков) *Шавкатнинг хонаси. Каравотда Бинафша пишиллаб ухлаб ётибди.* (Ш.Бошбеков) *Жалил ака дераза тагида ётарди. Тўшакда. Болиши баланд.* (Ш.Холмирзаев)

3. Агар алоҳида эмоционалликка эга бўлмаса, буйруқ гаплар охирига нуқта қўйилади: *Фойда чиқадиган томонини кўзлайверинг.* (А.Қаҳҳор) *Болаларга бирон нарса олиб бер.* (А.Қаҳҳор) *Эркаликни Бегимкулга қилинг.* (О.Ёқубов) *Эсон-омон хизматни бажариб кел.* (О.Ёқубов)

4. Гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда, дарак (ва номинатив) мазмунида бўлишига қарамасдан,

уларнинг охирига нуқта қўйилмайди: *Мустақиллик ўзликни танимоқдир* (Б.Қосимов); *Улар халқнинг юрагида яшайди* (Б.Қосимов). Аммо сарлавҳа икки гап (қисм)дан иборат бўлса, мазмун шуни талаб қилса, биринчи қисмдан кейин нуқта қўйилади: *Ҳукмларнинг сон ва сифат жиҳатидан бирлашган классификацияси. Ҳукмларда терминларнинг бўлиниши* («Логика» ўқув қўлланмаси).

5. Муайян тасниф таркибидаги тартибни билдирувчи рақамлардан кейин нуқта қўйилган бўлса, бу рақамлар билан кўрсатилган гаплардан кейин ҳам нуқта қўйилади: *Келишик шаклидаги сўзлар гапда бошқа сўзлар билан қуйидагича муносабатда бўлади:*

1. *Қаратқич келишиги от билан отни грамматик алоқага киритади: китобнинг варағи, одамнинг гавдаси.*

2. *Тушум, жўналиш, ўрин, чиқиш келишиклари отни феъл билан алоқага киритади: китобни ўқиди, бозорга бордим, мактабда кўрдим, институтдан келдим* («Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги).

Аммо мазкур тартибни билдирувчи рақамлар (ёки ҳарфлар) қавс билан ажратилган бўлса, улар билан кўрсатилган гапларнинг сўнгисидан бошқалари охирига нуқта эмас, балки нуқтали вергул (баъзан вергул) қўйилади: *Диалектология фанининг объекти маҳаллий лаҳжа ва шевалар бўлиб, мақсади ва вазифаси қуйидагилардан иборат:*

1) *айрим шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;*

2) *миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрнини ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш; < ...>*

5) *умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудудларда тарқалиш хариталарини тузиш ва шеваларни тасниф қилиш* («Ўзбек диалектологияси» дарслиги).

2. Сўроқ белгиси

1. Сўроқ мазмунидаги гаплар охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Ҳай, нима бу ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди? Зебинисахон қанилар? Салтанатхон, айланай, ўртоқжонингизни топмайсизми?* (Чўлпон) *Одамлар кўнглига Сен ҳам битта ниҳол экдингми? Баҳра ололдими бир зот юраги? Бирор қалб ғуборин юва олдингми? Сен ҳам ўз шеърларинг замиридаги Шўр сувларни кува олдингми?* (Э.Воҳидов)

2. Сўроқ мазмунидаги гаплар қандай воситалар ёрдамида шаклланган бўлишидан (сўроқ олмошлари, сўроқ-таажжуб юкламалари, сўроқ интонацияси ва ш.к.) қатъи назар, уларнинг ҳар қандай кўриниши охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Сизлар амал талашган чоғда Ким турғизар бурчакка сизни?* (Э.Воҳидов) *Жаноб Пакавира, Ҳиндистонга қачон келгансиз? Уч йил? Уч йилдан буён қаерда истиқомат қилмоқдасиз?* (П.Қодиров)

– *Хўп, Бинафша. Фамилияси?*

– *А?.. Кимни?..*

– *Ўзингизнинг болангизми, ахир?* (Ш.Бошбеков)

Йўқ, фамилиянгиз? Қурбонов? Аҳа, яхши, яхши! Соғлиқ қалай, ўртоқ Қурбонов? Отдай бўлиб юрибсизми? (Т.Мурод) *Ичингда армонларинг бордир, ахир?* (С.Аҳмад)

3. Сўроқ мазмуни ифодаланган содда гапларнинг ҳам, қўшма гапларнинг ҳам охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Сен... бу ерда нима қилиб юрибсан?* (О.Ёқубов) *Эсингиздами, бир марта иккаламиз ялпиз терган эдик?* (Ў.Умарбеков) Аммо гапда кучли эмоционаллик, ҳис-ҳаяжон мавжуд бўлганда, сўроқ белгисидан кейин ундов белгиси ҳам қўйилади: *Қачон жиловлаб қўйилади бу иғвогар, ғаламислар-а?! Қачон бартараф бўлади бу анонимчилар-а?!* (Т.Мурод) *Ўтган бозор кунни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?!* (А.Қаҳҳор) *Асқарали тоға, бас энди, шу чой-*

ни ичайми-йўқми?! (Т.Малик) Ўғлингиз от олмоқчи эди бу пулга, сизда инсоф деган нарса борми?! (Т.Малик)

4. Қўшма гаплар (боғловчисиз боғланган, боғловчили боғланган, эргашган) компонентларининг ҳар иккисида ҳам сўроқ мазмуни ифодаланиши мумкин, аммо сўроқ белгиси фақат яхлит қўшма гапнинг охирига қўйилади: *Нега ерда учрашдилар бу икки малак, Нега суҳбат қурмадилар фазолар аро? (Э.Воҳидов) Ўрнига ким экан – билсак бўладими? (Э.Аъзам) Биз, раҳбарларга ишонасизми ё мана шунга ўхшаган подачига ишонасизми? (Т.Мурод) Бу ўзингнинг фикрингми ё бирор кўрсатма борми? (Т.Малик) Ранг-рўйингга нима бўлди, тузукмисан ўзи? (Э.Аъзам)*

5. Қўшма гаплар (боғловчисиз боғланган, боғловчили боғланган, эргашган) компонентларининг фақат биттасида сўроқ мазмуни ифодаланиши мумкин, аммо сўроқ мазмунини ифодалаган компонентнинг олдин ёки кейин туришидан қатъи назар, сўроқ белгиси яхлит қўшма гапнинг охирига қўйилади: *Отаси ҳам ҳайрон: кимга тортган бу қиз? (Ў.Ҳошимов) Аввал менга айтинг, шу қишлоқ қизидан олим чиқадими? (С.Аҳмад) Шу аҳволда ўлиб-нетиб кетсанг, шунча бола чирқиллаб қолишини ўйладингми? (С.Аҳмад) Дарҳақиқат, туянинг устига ғам юкини ортса, нега кофирлар озод бўлади? (С.Аҳмад) Эсингиздами, бир марта иккаламиз ялпиз терган эдик? (Ў.Умарбеков) Жалил ота карахт тортиб қолди: қаёқдан пайдо бўлди бу дард? (Ш.Холмирзаев) Қандай донишманд одамсизки, қалбимни дарҳол билдингиз? (Ш.Холмирзаев)*

6. Риторик сўроқ гаплар охирига, асосан, сўроқ белгиси қўйилади: *Бирон орзуси бўлмаган, бирон нарсага интилмаган одамнинг мушукдан нима фарқи бор? (А.Қаҳҳор) Аммо гапда кучли эмоционаллик, ҳис-ҳаяжон мавжуд бўлганда, сўроқ белгисидан кейин ундов белгиси ҳам қўйилади: Халқини севган қайси фарзанд Ватанини озод кўришни хоҳламайди?! (Э.Аъзам)*

7. Сўроқ мазмунидаги гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда, улардан кейин сўроқ белгиси қўйилади: *Тошпўлат тажанг нима дейди?* (А.Қодирий) *Шамол нимадан пайдо бўладир?* (Чўлпон) *Мен нечун севаман Ўзбекистонни?* (А.Орипов) *Ватанни нега севадилар?* (Б.Қосимов) *Ўзбекистонда ким яхши яшайди?* (Ш.Жабборов)

8. Ўзганинг фикр-мулоҳазасига шубҳа ёки эътироз-норозиликни ифодалаш учун баъзан матнда мазкур фикр-мулоҳаза баён қилинган иқтибосдан кейин қавсга олинган сўроқ белгиси қўйилади: *Насрий ифода бўлса: «Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун (?) «Кўҳак» деб ном бердилар... Шу тепаликдан пастга қараб қуйилгани учун ҳам (?) Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар»(104-бет). Самарқанд Африкада ёинки Америка қитъасида эмас, шундайгина икки қадам жойда, кўпчилигимиз кўрганмиз ва Зарафшоннинг қаердан, қандай оқишини биламиз. Ҳеч замонда дарё тепаликдан пастга қараб оққанми?* (Н.Комилов. «Таржимами ё талқин?» мақоласи.)

3. Ундов белгиси

1. Ундов гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Бунни қаранг, унаштиришни тўй деб юрса-я! Қўйинг, домласи, ҳозир унаштиришдан ҳам айнидим! Вақт-соати етганда бўлар! Вақт-соати етганда, куёвни ўзингиз топасиз! Тўйга ўзингиз бош бўласиз!* (А.Қаҳҳор)

2. Таркибида эмоционалликни кучайтирадиган қандай, қанчалик, қанақа, нақадар, мунча, бунчалик каби сўзлар мавжуд бўлган гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Яшаш қандай яхши, тагин шундай катта, гўзал шаҳарда!* (Ў.Умарбеков) *Қара, у қандай яхши йигит!* (Ў.Умарбеков) *Ҳаёт! У нақадар мураккаб ва нақадар улуг!* (Ў.Умарбеков) *Бу йўл нақадар улуг, сеҳрли ва муқаддасдир!* (У.Ҳамдам) *Чанд биби Ҳумоюнга тегмасдан олдин қанчалик шўх ва қувноқ эди!* (П.Қодилов) *Мулойим қўлларда ивиб, сувга ай-*

лангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбош-лашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! (Чўлпон) Оҳанрабонгиз бунчалик зўр бўлмаса! (Э.Аъзам)

3. Эмоционаллик даражаси кучли бўлган риторик сўроқ гаплар охирига баъзан ундов белгиси қўйилади: *Она ўз боласига ёмонликни раво кўрадими!* (А.Қаҳҳор)

4. Буйруқ, талаб, ундаш мазмуни эмоционал шаклда буйруқ майлидаги феъл ёки бошқа воситалар орқали ифодаланган буйруқ гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир кулинг! Кулимсиранг! Илжайинг!* (Чўлпон) *Бахт хусусида уни янглиштирманг! Янглиштирманг қиз бечорани!* (А.Қаҳҳор) *Қизингизнинг бахтини бировларнинг остонасидан қидирманг!* (А.Қаҳҳор) *Ойижон, қани, бу ёққа!* (С.Аҳмад)

5. Ҳис-ҳаяжон интонацияси билан талаффуз қилинган номинатив гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Фавқулудда манзара!* (Китлар осмонда учиб кетаётган турналар каби ўткир учбурчак ҳосил қилиб сузиб боришар эди.) (Ч.Айтматов) *Ана турмуш! Ана куёв-қайлиқ!* (Пошшахон билан Султонхон қайлиқ бўлибдими?) (Чўлпон) *Шундай гўзалга мушт кўтариш!* (О.Ёқубов) *Аммо бу оғриқ, бу хўрликларга чидамоқ!* (Э.Аъзам)

6. Мурожаат объектини кўрсатувчи, яъни вокатив гаплар одатда эмоционалликка эга бўлади ва улар охирига ундов белгиси қўйилади: *Она тилим! Меҳринг бу қадар Ўртагувчи экан жонимга.* (Э.Воҳидов) *Дўстлар! Сиз ҳам Матмуса Ҳикматин унутманглар.* (Э.Воҳидов) *Энахон! Жоним ўртоғим! Бормисиз?* (Чўлпон)

7. Эмфатик урғу олган сўзни эмоционалликни кучайтириш мақсадида такрорлаш ҳолатлари мавжуд бўлган гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Ҳа, от сурмоқ даркор, от сурмоқ!* (О.Ёқубов) *Ёниб яша то танда жон бор, Қуёш бўлгин, азизим, қуёш!* (Э.Воҳидов) *Зебихонни қаранг, Зебихонни!* (Чўлпон)

8. Эмоционалликни кучайтириш мақсадида бўлак-лари инверсив ҳолатда (одатдаги тартибдан фарқли)

қўлланган гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Ўлганим яхши менинг! – деди у. – Қўнгилдагидек бир сийлай олмасам меҳмонларимни! (Чўлпон) Орзусига энди етди у! (Ў.Умарбеков)*

9. Ундовлар алоҳида гап вазифасида келганда, ундан кейин ундов белгиси қўйилади: *Оҳ! У ёқда хўрладилар, бу ёқда калтакладилар (Р.Ҳайдарова) Ҳой! Овқатларингдан дарак борми? (Ў.Умарбеков) Оббо! Яна кутарканмиз-да! (Ў.Умарбеков) Кишт! Кишт-е, қирилибгина кетгур!.. (Ш.Бошбеков)*

10. Таркибида ҳис-ҳаяжон ундовлари мавжуд бўлган гапларда эмоционаллик ёрқин ифодалангани ва бундай гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *О аёл қалби! Дунёда мавжуд барча фожиалар сел бўлиб ёпирилса чидар-у, аммо эрининг хиёнатига сира-сера чидай олмас! (Т.Малик) Эй Одам фарзандлари! У ўлимни ва ҳаётни сизларнинг қайси бирларингиз амалда яхшироқ эканликларингизни синаш учун яратгандир. (Т.Малик) Эҳ, хўрлик қурсин! (Ойбек) Ўша лаҳза она билан фарзанд ораси, Оҳ, нақадар яқин эди, нақадар узоқ! (Э.Воҳидов)*

11. Саломлашиш-хайрлашиш, табрик, миннатдорлик, ташаккур, узрхоҳлик, маъқуллаш, рағбатлантириш каби муомала одатларини билдирадиган гапларда ҳам кўпинча эмоционаллик ёрқин ифодалангани ва уларнинг охирига ундов белгиси қўйилади: *Мен кетдим! Хайр! (Ў.Ҳошимов) Хайрият! (Бу кимсасиз оролда биттагина инсофли тирик одам бор экан!) (Т.Малик) Марҳамат! (Улуғсифат бўлиб кўриниш учун – ўттиз ёшдаман демоқчи эди) (Ч.Айтматов) Офарин! Ҳақ гапни айтаётир! (Ч.Айтматов) (Бунга чидаш мумкинми?!) Йўқ! (Т.Малик) Балли! От айланиб қозиғини топади! (А.Қаҳҳор) Авваламбор, тўйларинг муборак бўлсин! (Ш.Холмирзаев)*

12. Гапда эмоционаллик даражасининг беҳад ортиқ эканлигини кўрсатиш учун баъзан гап охирига бирдан ортиқ (учтагача) ундов белгиси қўйилиши мумкин: *Вой дод! Аяжон!! – қичқирди кимдир. – Мени ташлаб кет-*

манг, аяжон!!! (Ў.Умарбеков) Ҳа, мен ўғриман!!! Шу йўл билан кун кўраман! Сен тугилгуниггачаям шунақа эди. (Ш.Бошбеков)

13. Ундов гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда ҳам уларнинг охирига ундов белгиси қўйилади: *Кўклам келадир! (Чўлпон. Шеър сарлавҳаси) Қовун тужирай дебман-ку! (С.Аҳмад. Ҳажвий ҳикоя сарлавҳаси)*

14. Ўзганинг фикр-мулоҳазасига муаллифнинг ўта маъқуллаш, алоҳида таъкидлаш, розилик ёки киноя-аччиқланиш, ажабланиш муносабатини ифодалаш учун баъзан матнда мазкур фикр-мулоҳаза баён қилинган иқтибосдан кейин қавсга олинган ундов белгиси қўйилади: *Иқтисодий юксалиш натижасида, турмуш даражаси сезиларли равишда яхшиланган – оналар ўлими 2 баробар, болалар ўлими 3 баробар камайган, одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 (!) ёшга, жумладан, аёлларнинг ўртача умр кўриши 75 (!) ёшга етган. (А.Иброҳимов. «Умримиз боқийдир, боқий!» мақоласи) Лекин бу фикрларга келгунча шеърнинг марказий қисмидаги вақтнинг янги туфли кийиб ўтиши-ю лирик қаҳрамоннинг эти (!) эски туфлилардек тешилиб кетиши нимани англатади, ҳарчанд тиришмай, идрок этолмадим. (Б.Назаров. «Йигирма ёшдаги шоирларимиз» мақоласи)*

4. Кўпнуқта

1. Мазмунан тугалланмаган дарак гаплар охирига кўпнуқта қўйилади: *Тўйни келаси йил қилсак қилармиз... (А.Қаҳҳор) Поездга билет олиб қўйган бўлсак, поезд уч соатдан кейин кетса... (А.Қаҳҳор) Бўлмаса, кунда нима айб, худонинг ҳамишагидек қарами кенг бир қуни... (А.Аъзам)*

2. Гаптаги турли узилишларни кўрсатиш учун кўпнуқта қўйилади: *Ҳай-ҳай, укам, шундоқ баобрў одам сизни кўргани келса-ю, сиз хурсанд бўлиш ўрнига... (А.Аъзам)*

3. Гап муаллифининг ўйланиб қолиш, иккиланиш, ҳаяжонланиш каби ҳолатларини кўрсатиш учун кўпнуқта қўйилади: *Ўзинг тенги болалар лагерь палаткаларида маза қилиб ухлаб ётганида, сен сув сепиб, йўлка супуришинг... Нима десам экан... Сал алам қилади кишига.* (Ў.Ҳошимов) *Майли, чавгонни... эртага пешиндан сўнг тамошо қилғаймиз.* (П.Қодиров) *Ҳазратим, ижозат беринг, – деди. – Мен қизни... кўриб, ризолигини олмагунча... кимлигини айтмай турай.* (П.Қодиров)

4. Нутқда кутилмаганда бир фикрдан бошқасига ўтиб кетишни кўрсатиш учун гапда айна ўтиш ўрнига кўпнуқта қўйилади: *Сени сийпаб, эркалатиб, Аста-секин кўкартирган Гўзал кўклам... ўтиб кетди.* (Чўлпон) *Ярим кечада уйга қайтсам... ҳаммаёқ жимжит.* (Ў.Ҳошимов)

5. Гапда берилган санокдаги қаторни яна давом эттириш мумкинлигини, унинг тугамаганлигини кўрсатиш учун кўпнуқта қўйилади: *Гулларнинг номини жуда топиб қўйишади-да, – деди, – тугмачагул, гулибеор, қирқоғайни, оққалдирғоч...* (Н.Эшонқул) *Болалигимда кўп касал бўлардим: қизамиқ, кўкйўтал, безгак...* (Ў.Ҳошимов)

6. Мазмуни аниқ очилмаган гаплардан кейин кўпнуқта қўйилади ва ундан кейин шу мазмунни очадиган гап келтирилади: *1914 йил... Шу йилдан ўзбек шеърляти осмонида «Чўлпон» деган митти юлдуз чарақлай бошлади.* (Н.Каримов)

7. Матнда муайян сабаб билан узилиб қолган фикр баёнининг давом эттирилганини кўрсатиш учун гап бошига кўпнуқта қўйилади: *...Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади.* (Ў.Ҳошимов) *...Бу тушнинг охири эмас эди. Бу ибтидоси эди.* (Н.Эшонқул)

8. Сарлавҳа вазифасида қўлланган гаплардан кейин мазмун тақозосига мувофиқ кўпнуқта қўйилади: *Бир йигит куйлар экан...* (Ойбек. Шеър сарлавҳаси) *Ёшликни эслаб...* (Ойбек. Шеър сарлавҳаси) *Изтироб экан-ку муҳаббат!..* (Х.Дўстмуҳаммад. Ҳикоялар туркумининг номи.)

Тиниш белгиларининг гап ичида қўлланиши

1. Вергул

1. Гапда боғловчисиз, тенгланаш интонацияси билан боғланган уюшиқ бўлақлар бир-биридан вергул билан ажратилади: *Китоб, қалам, дафтар бўлсин йўлдошинг. (Ҳабибий) Бир куни авлиёнинг ҳузурига баланд бўйли, узун сочлари елкасига тушган, яланг-оёқ бир одам кириб келади. (И.Султон) Столга иккита музқаймоқ, бир шиша лимонад, иккита бўш стакан қўйилди. (Ш.Бошбеков)*

2. Зидловчи тенг боғловчилар воситасида боғланган уюшиқ бўлақлар иштирок этган гапларда мазкур боғловчилардан олдин вергул қўйилади: *Дадам секин, аммо таҳдидли оҳангда деди. (Ў.Ҳошимов) Оқтўш Хўжайиннинг раҳми келаётганини, лекин иложсиз эканини тушунди. (Б.Мурод Али) Мингбоши бу биргина, лекин кутилмаган сўзга бир оз ҳайрон бўлди. (Чўлпон)*

3. Такрор қўлланувчи тенг боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги бирликлар (бириктирувчи, айирувчи, инкор) воситасида боғланган уюшиқ бўлақлар вергул билан ажратилади: *Одам бир йўла ҳам муҳаббатидан, ҳам дўстидан ажралиб қолса ёмон бўларкан. (Ў.Ҳошимов) Ё қайғу, ё севинч кўзга берар ёш. (И.Мирзо) Ўлдирадир бир кун мени ё униси, ё буниси. (А.Обиджон) Ойим гоҳ менга, гоҳ Ҳожи бувага қарар эди. (Ў.Ҳошимов) Йўлчи баъзан ёлғиз, баъзан ўз ёнига бировни ҳамроҳ қилиб, сув келтирар эди. (Ойбек) Бунда бор на офат, на ғурбат, на ғам. (Ғ.Ғулوم) Лекин ҳозир бу ҳақда йўлашга унинг на имкони, на хоҳиши бор эди. (Ў.Умарбеков)*

4. Мурожаат объектини ифодаловчи ундалмалар гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ўғлим, гапимга*

диққат билан қулоқ сол. (И.Султон) Худонинг даргоҳи кенг, ўғлим, тавба қил. (И.Султон) Ўзингиз айта қолинг, Матлубахон. (О.Ёқубов)

5. Ундовлар гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ажабо, сенинг қисматинг бизникидан фарқли эмасмиди? (И.Султон) Вой, мунча очилиб кетибсан! (О.Ёқубов) Кузатишда фойдаланиладиган замонавий ускуналарнинг ривожланиб кетгани эса, эҳ-ҳе-е, алоҳида мавзу. (Х.Дўстмуҳаммад) Шу тобда бир ғарам беданинг устига чиқиб чўзилсанг борми, оҳ, бунинг гаштига нима етсин! (М.Мансур) Вақт-соати етганга ўхшаяпти, уф-ф. (Х.Дўстмуҳаммад)*

Аммо гапда ундалмалардан олдин келган ундовлар одатда ундаш, мурожаатни кучли даражада ифодалаш учун хизмат қилади, шунинг учун ундалмалар олдидан келган ундовлардан сўнг одатда вергул қўйилмайди: *Кел, эй Фурқат, суханни мухтасар қил. (Фурқат) Эй қотил, нега шундай азим теракни нобуд қилдинг? («Эл деса Навоийни» китоби) Кунлар ғанимат, э оға, бу давру даврон қайтмагай. (А.Обиджон) Ҳой эгачи, шу ерликмисиз? (Ў.Ҳошимов) Чух жонивор, чух (Ч.Айтматов)*

6. Кириш сўз ва кириш бирикмалар (сўзловчининг баён қилинаётган фикрга муносабатини ифодалайди) гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Афсуски, у ҳақиқатнинг юза қатламанигина кўра олди. (И.Султон) Ниҳоят, мўлжаллаган жойига етиб келди. (Ш.Бошбеков) Жувоннинг тоқати тоқ бўлди, шекилли, думалаётган ўғлини ердан юлқиб кўтарди. (Ў.Ҳошимов) Офтобни она дейишлари, эҳтимол, шундандир. (Ў.Ҳошимов) Ҳали ҳеч ким билмайди, менимча. (А.Намозов) Уларнинг фикрича, Акбарнинг шуҳрати ва обрўси давлат манфаатларига хизмат қилади. (П.Қодиров) Маълум*

мотларга кўра, ўсмирлар оламидаги жиноятнинг 70 фоизи айнан шу бадмастлик оқибати экан. (Т.Малик) Мавлоно Маждиддиннинг айтишига кўра, хазинада атиги икки туман ҳам пул қолмабдур. (И.Султон) Кўп эмас, бир-икки кун бирга улфатчилик қилиб, ўз таъбири билан айтганда, «жиннилик» қилиб кетади. (О.Ёқубов)

7. Кириш гаплар (сўзловчининг баён қилинаётган фикрга муносабатини ифодалайди) ҳам асосий гапнинг бошида келганда, ундан кейин, ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ўйлаб қарасам, пасткашликнинг катта-кичиги бўлмас экан.* (С.Аҳмад) *Ўзингиз биласиз, нимаки янги гап чиқса, аввал шофёр халқи билади.* (С.Аҳмад) *Мен сизга айтсам, ўртоқ Эшқувватов, асримизнинг ўзига хос касалликларидан бири ҳам шу... асаб касаллиги бўляпти.* (Ш.Холмирзаев) *Бамисоли қалам эмас, мен сизга айтсам, овозсиз ўқдай гап бу.* (А.Мухтор) *Чорва ҳам, ўзингиз биласиз, ҳаминқадар.* (С.Аҳмад) *Бир парча қоғозга ёзилган жўнгина хат ҳар қандай одамнинг бошига етарди, мен сизга айтсам.* (А.Мухтор) *Сизни доғда қолдирмайди, ишонаверинг!* (У.Утеулиев)

8. Гапда қани, нима, хўш каби сўзлар гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган ҳолда турли модал маъно нозикликларини ифодалашга хизмат қилиб, асосий гапнинг бошида келганда, ундан кейин, ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Қани, Йўлдошали, ошга қаранг.* (О.Жорқинбоев) *Нима, мен гўдакмидим?* (Ш.Холмирзаев) *Мен қачон нону туз кўтариб, ёвузларга пешвоз чиққан эканман, қани, айт!* (А.Мухтор) *Хўш, нима қилиш керак энди?* (Ш.Холмирзаев) *Суви бир хил, ери бир хил, лекин иккита бараварини топиб бер, қани?* (А.Аъзам) *Тушундим, хўш?* (Т.Мурод)

Баъзан мазкур сўзлар ёнма-ён келса, улар ҳам бир-биридан вергул билан ажратилади: *Хўш, қани!*

бизга қандай хабарлар келтирдингиз? (Э.Воҳидов) Қани, хўш, масалан, чойнакнинг қопқоғини русча нима дейди? (А.Қаҳҳор)

9. Саломлашиш-хайрлашиш, табрик, миннатдорлик, ташаккур, узрхоҳлик, маъқуллаш, рағбатлантириш каби муомала одатларини билдирадиган сўз ва қолиплашган бирикмалар гап бошида келса, ундан кейин, ўртасида келса, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Салом, Амирқул ака, ҳорманг! (Ў.Умарбеков) Хайр, сиз билан кечқурун кўришамиз. (Т.Малик) Узр, тажрибасизлик қилибман. (А.Мелибоев) Оғайни, тегиб кетган бўлса, узр, кечиринг. (А.Обиджон) Раҳмат, дўстлар, бунинг ҳожати йўқ. (П.Қодиров) Марҳамат, келинг, ўртоқ Абдураҳмонов! (Ш.Холмирзаев) Худога шукур, қўшниларим тилло одамлар. (Т.Малик) Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади. (А.Қодирий) Мен эсам, шукур, юздан ўтдим. (А.Абдуллаев)*

10. Гапда тасдиқ (*ҳа, хўп, майли*) ва инкор (*йўқ*) ни билдирадиган сўзлар алоҳида гап ёки гап бўлаги вазифасида қўлланмаган ва бошқа гап бўлаги билан грамматик алоқага киришмаган ҳолларда улар вергул билан ажратилади: *Ҳа, балли, буни фаҳмлаб етибсан. (Т.Малик) Хўп, мен шуғулланаман бу билан. (Ў.Умарбеков) Майли, яхши ўқиш бўлса бора қолсин. (Ў.Умарбеков) Йўқ, у эртага учрашувга бормайди. (О.Ёқубов) Сөн-ку, майли, ўзимизникисан. (У.Ҳамдам)*

Тасдиқни билдирувчи сўзлар ёнма-ён қўлланганда, улар вергул билан ажратилади: *Ҳа, майли, бир пиёла чой ичсак ичибмиз-да. (У.Ҳамдам) Хўп, майли, агар Отани сизнинг маконингизга олиб борсам, яхши кута оласизми? (О.Ёқубов)*

11. Гапда такрорланган сўзлар орасига вергул қўйилади: *Қани, қани, меҳмонларнинг кўлига сув куйворинглар. (А.Обиджон) Келиб, мана, Фарҳоднинг уйқусини бузишибди, узр, узр. (Э.Аъзам) Раҳмат, раҳмат, ўзлари кўраверсинлар. (Э.Аъзам) Ҳозир,*

ҳозир мўйқаламни оламану... мана бундай қилиб...
(О.Жорқинбоев) *Бас, бас! Буёғини эшитинг, опа.*
(Ш.Холмирзаев) *Йўқ, йўқ, сиз мени жентльменлик ёшидан ўтган деб ўйламанг.* (П.Қодиров)

12. Муайян иккинчи даражали бўлакни мазмун ва мантиқ жиҳатидан одатдагига қараганда кучли, таъсирли, эмоционал қилиб бериш, унинг маъносини изоҳлаш, аниқлаштириш мақсади билан мазкур бўлак гапда ажратилади ва бундай ажратилган бўлаklarнинг ҳар икки томонига одатда вергул қўйилади (баъзан ифода мақсадига мувофиқ тире ҳам қўлланади, бу ҳақда куйироқда айтилади): *Энахоннинг онаси, ўзи пакана ва унинг устига букчайган кампир, ўйин қилган бўлиб, ҳаммани кулдирди.* (Чўлпон) *Онам увушган оёқларини уқалаганча орқага, бола йиглаётган томонга, қараб кетди.* (Ў.Ҳошимов) *Қаердадир, яқин жойда, дарё шовуллайди.* (Ў.Ҳошимов) *Ҳалиги йигит, қўлида тугуни бор эди-ку, сартарош, эртага таътилга чиқар экан.* (А.Фуломов) *Насиҳатимни, отангнинг сўзини, эсингда тут.* (А.Фуломов) *Кечқурун, ётар пайтда, кампир икковини ёнига чақириб, ўз фикрини айтди.* (Чўлпон)

13. Гапда -(у)б қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин вергул қўйилади: *Уни ким кучоқлаб, ким ўпади?* (Чўлпон) *Бинафша узоқдан югуриб келиб, дадасининг бўйнига осилиб олди.* (Ш.Бошбеков) *Улар сой бўйига чодир тикиб, бир-икки ҳафта туришган эди.* (О.Ёқубов) *Қайси бир йил олис бир қишлоқдан ўгай акаси келиб, уч-тўрт кун қўниб кетган эди.* (Чўлпон) *Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга келиб қолган эдингиз...* (Чўлпон)

Аммо -(у)б қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгаймаган бўлса, равишдошлар одатдаги равишлар билан бир хил маъновий-грамматик мақомда бўлади ва шунинг

учун улардан кейин вергул қўйилмайди: *Қўшни хонада турадиган бир қиз югуриб кирди.* (О.Ёқубов) *Диванда ғужанак бўлиб ухлаб ётар эди.* (О.Ёқубов) *Котиба кўзларини пирпиратиб чиқиб кетди.* (А.Намозов)

Бироқ кенгаймаган равишдош билан феъл кесим орасида тўлдирувчи ёки ҳол вазифасидаги сўзлар келганда, шу бўлимнинг 13-бандидаги каби, равишдошдан сўнг вергул қўйилади: *Матлуба бир-бир босиб, орқага қайтди.* (О.Ёқубов) *Кўкламнинг сайроқи кушлари табиат кўринишларини куйламоқдалар, кўм-кўк кўкатлар силкиниб, кушларни олқишламоқдалар.* (Ойбек)

Шунингдек, -(и)б қўшимчаси билан ясалган равишдошли қурилмалар тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Бугун... енг шимариб ишлаб ўтирсам, кўнғироқ бўлиб қолди.* (А.Мелибоев) *Оғзингга қараб гапир, мен Ватан учун жанг қилиб эдим!* (Т.Мурод) *Аммо кўзингга қараб ишла.* (Т.Мурод) (Ў.Ҳошимов)

14. Гапда -гач қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин вергул қўйилади: *Бир марта қайси бир тўй бир ҳафтага чўзилиб кетгач, олтинчи кун бизнинг сўфи эшондан сўрамай қочиб келган!* (Чўлпон) *Сўфининг бақришидан сўнг бир оз шошиб тургач, улар югурганча уйга кирдилар.* (Чўлпон) *Ҳеч натижа бўлмагач, уни бўшатишга қарор қилинди.* (Т.Содиқова) *Майдонга тўртта назоратчи кириб келгач, газетчилар шақирлатиб суратга тушира бошлашди.* (Н.Эшонқул)

15. Гапда -ган қўшимчаси билан ясалган ва ўринпайт келишигининг қўшимчасини олган сифатдошлар ўзига тобе сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин вергул қўйилади: *Отам чўпонлик қилганда, мен кўзи-улоқ боққанман.* (Ш.Холмирзаев) *Улар дабдурустдан ўринларидан туришганда, тагин хижолат ҳисси эзди мени.* (Ш.Холмирзаев) *Қосимжон машинада хотинини бир айлантирмоқчи бўлиб турганда, эшик*

тақиллаб қолди. (С.Аҳмад) Ўйин тамом бўлиб, палов дастурхони ёзилганда, ой анча баландга кўтарилган эди. (Чўлпон)

Аммо гапда *-ган* қўшимчаси билан ясалган ва ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сифатдошлар ўзига тобе сўзлар билан кенгайиб келмаган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Кутилмаганда яқингинада Эронга отланган Амир Темура Кўрагондан чопар етганини айтдилар. (М.Али) Кулганда ҳам силкиниб-силкиниб кулади. (С.Аҳмад) Ўн сўм қарз бериб туринг, хотиним келганда беради. (С.Аҳмад) Қариганда гинакудуратни унутиб, борди-келди қилайлик. (Т.Малик)*

Шунингдек, *-ган* қўшимчаси билан ясалган ва ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сифатдошли қурилмалар тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Кўпам ҳовлиқаверманглар, келинни келганда кўр, сепини ёйганда кўр. (С.Аҳмад) У кун бўйи саройдаги дўкондан чиқмас, уйга қош қорайганда қайтарди. (Т.Малик) Ноинсофнинг кеч кирганда ухлашини қаранг! (Чўлпон) Бир йилгача маросимларни ўтказаман деб, қоққанда қозиғим, осганда хурмачам қолмайди. (С.Аҳмад)*

16. Боғловчисиз боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўртасида алоҳида мазмуний муносабатлар мавжуд бўлмай, бу гаплар бир пайтда ёки кетма-кет содир бўлган (бўладиган, бўлаётган) воқеа-ҳодисаларни ифодаласа, одатда, улар ўртасига вергул қўйилади: *Кўкламнинг сайроқи қушлари табиат кўринишларини куйламоқдалар, кўм-кўк кўкатлар силкиниб, қушларни олқишламоқдалар. (Ойбек) Ботирлари канал қазади, шоирлари ғазал ёзади. (Ҳ.Олимжон) Соҳибқироннинг бугдойранг юзи хиёл қорайди, кўзлари катта-катта очилди. (М.Али) Аввал улар бизга етиб олишсин, кейин бирга жўнаймиз. (Х.Тўхтабоев) Сидиқжон тўхтади, орқасидан кимдир келаётган эди. (А.Қаҳҳор)*

17. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро аммо, лекин, бироқ каби зидловчи боғловчилар

билан боғланганда, бу боғловчилардан олдин вергул қўйилади: *Кунлар илиб қолган, аммо ердан ҳали қишинг захри кетмаган.* (Ў.Ҳошимов) *У худди шу шаҳарга келаётган йўловчидай чаққон тушди, лекин қаерга келганини ҳали билмасди.* (А.Мухтор) *Ҳаво айтарли совуқ эмас, бироқ кучсиз изғирин баданни жунжиктиради.* (Т.Малик) *Ҳаммасини тинглардим, аммо Ўхшашини топмасдим асло.* (Ҳ.Олимжон)

18. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро -у (-ю), -да юкламалари воситасида боғланганда, бу юкламалардан кейин вергул қўйилади: *Мевасини енг-у, боғини суриштирманг, жонидан!* (О.Ёқубов) *Термометр ҳамширанинг қўлидан тушиб кетди-ю, бир томчи симоб ялтираб полга думалади.* (С.Аҳмад) *Зум ўтмай қўлини ювиб чиқди-да, меҳмонларни кутиб олиш учун шошилди.* (Ў.Ҳошимов) *Лўли йигит Ҳикматиллонинг кафтини чап қўлига олиб, ўнг қўли билан шарақлатиб урди-да, поездга қараб югуриб кетди.* (О.Ёқубов) *Бу ҳолат мазкур юкламалардан кейин зидловчи боғловчилар қўлланганда ҳам сақланади: Бу ҳолат шув этиб ўтиб кетди-ю, лекин кайфиятимни бузди.* (А.Аъзам) *Соқчилар яқинлашаётган қора шарпани кўришди-ю, аммо ухлаб қолганларини ўзлари ҳам сезишмади.* (Т.Малик)

19. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро такрорланган айирувчи боғловчилар (ё..., ё...; гоҳ..., гоҳ...; дам..., дам... каби) билан боғланганда, такрорланаётган боғловчидан олдин вергул қўйилади: *Ё меҳмон келганини билмайди, ё ўзини билмаганликка солади.* (Н.Жалолиддин) *Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди.* (Ойбек) *Нури гоҳ севиниб, ширин хаёлларга боради, гоҳ бутун вужудини қўрқув босади.* (Ойбек) *Гоҳ катта шаҳарларга бориб қоламан, гоҳ дарёларда сузаман.* (Ў.Ҳошимов)

20. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро такрорланган инкор боғловчиси (на..., на...) билан боғланганда, такрорланаётган боғловчидан олдин вер-

гул қўйилади: *На биронта одамнинг шарпаси кўринди, на бир шитирлаган товуш эшитилди. (Ў.Умарбеков) На савдо-сотик қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-хунармандлик пешасини тутади. (Чўлпон)*

21. Эргашган қўшма гапларда эргаш гап бош гап билан чунки, негаки, шунинг учун, гўё каби боғловчилар ёки боғловчи воситалар билан боғланса, улардан олдин вергул қўйилади: *Улар менинг айтганимни қилишади, чунки мен оиламизнинг кенжа-тойиман. (Э.Аъзам) Ҳозирча шундай деймиз, негаки унинг ўзи шу учрашувни узоқ вақтгача бахтим деб юрди. (Ў.Умарбеков) У Мингбулоққа келганидан хурсанд, шунинг учун хаёллари Мингбулоқдек тиниқ эди. (Ў.Умарбеков) Тамара саҳнада қушдай учади, гўё гўзал товус ўйнаб учади. (Ғ.Ғулом)*

22. Эргаш гап бош гапга -ки ёрдамида боғланса, ундан кейин вергул қўйилади: *Одам боласи борки, барҳаётликни орзу қилади. (И.Султон) Бу ҳол шу қадар тез содир бўлдики, Шавкат бирон нима тушунмишга ҳам улгурмади. (Ш.Бошбеков) Шуни мамнуният билан таъкидлайманки, менинг касб танлашимга отамнинг дўмбираси сабабчи бўлган. (М.М.Дўст)*

23. Кесими шарт майлидаги феъл (-са қўшимчасини олган) билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гапларда мазкур кесимдан кейин вергул қўйилади: *Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади. (Мақол) Қаерда аҳиллик бўлса, ўша ерда қут-барака бўлади. («Тафаккур гулшани») Ким ялқов бўлса, унинг қўлида обод ер ҳам хароб бўлади. (С.Абдулла) Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади. (Ойбек) Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди. (Чўлпон)*

24. Тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими (-са ҳам шаклида ифодаланган)дан кейин вергул қўйилади: *Шаҳодат хола кўнглида қарши бўлса ҳам, эрининг раъйини қайтара олмади. (Ў.Умарбеков) Ярим тунда ётса ҳам, эрталаб тонг отар-отмас уйғонар эди.*

(П.Қодиров) У ўғлининг тиришиб ўқиётганини билса ҳам, талабни янада қаттиқроқ кўяверарди. (Т.Малик)

25. Эргаш гап бош гапга деб воситасида боғланса, ундан кейин вергул қўйилади: *Ҳовлидаги супага тўшалган бўйра устига ёйилган туршакларни қуш таламасин деб, кўриқлаб ўтирдим.* (Ў.Ҳошимов) *Ватан учун жангга бор деб, қурол бердим қўлингга.* (Ҳ.Олимжон) *Юбкага мос тушсин деб, йўгон пошнаги қора амиркон туфлисини ҳам берди.* (Ў.Умарбеков)

26. Баъзан деб шакли гап таркибида сабабли, туфайли, учун каби ёрдамчи сўзларнинг синоними каби қўлланади, бундай ҳолатларда деб сўздан кейин ҳам, олдин ҳам вергул қўйилмайди: *Арзимаган ошиқмаъшуқнинг хати деб бутун почта овора бўлади.* (Ў.Умарбеков) *Юр, сени деб мен ҳам кечикяпман.* (А.Намозов) *Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.* (Чўлпон)

– Нега... Нега ўлдирибди?

– Сизнинг ишингиз деб.

– Менинг ишим? – ҳайрон бўлди Раҳим Саидов.

– Ҳа. И-109 С деб. Улар препаратингизни ё ўғирламоқчи, ё йўқ қилмоқчи бўлишган. Хотинингиз... Мунисхон бош тортган. (Ў.Умарбеков)

27. Баъзан деб шакли гап таркиби сифатида ёрдамчи сўзининг синоними каби қўлланади, бундай ҳолатларда ҳам деб сўздан кейин ҳам, олдин ҳам вергул қўйилмайди: *Уйга ҳам, хотинига ҳам ўз институтининг, ўз ҳаётининг бир қисми деб қарарди.* (Ў.Умарбеков) *Саид бунга совғаларнинг дебочаси деб биларди.* (У.Ҳамдам) *У сенга одам деб қарайди.* (Чўлпон) *Албатта, бу унга Миразим олдида ўзини гуноҳкор деб ҳис этмаслиги учун етарли эмасди.* (У.Ҳамдам)

2. Нуқтали вергул

1. Гапда уюшиқ бўлақлар меъёридан ортиқ кўп бўлганда, уларни муайян бир тарзда гуруҳлаб бериш

зарурати туғилади ва айна шу гуруҳларнинг ҳар бири нуқтали вергул билан ажратилади: *Демак, бу дарахт рўдапо бояр чопонларинию хипча камзул, ясама сочларни; қора фрак ва цилиндрлару чарм куртка ва будёновкаларни; шалвираган иштонлару торпоча шимларни кўрган.* (Р.Ҳамзатов)

2. Муайян тасниф таркибидаги тартибни билдирувчи рақамлар (ёки ҳарфлар) ярим қавс билан ажратилган бўлса, улар билан кўрсатилган сўз, сўз бирикмаси ва гаплар охирига (энг сўнгисидан ташқари) нуқтали вергул (баъзан вергул) қўйилади: *Нутқ ҳам тил ва ёзув каби икки хил шаклга эга: а) оғзаки нутқ; б) ёзма нутқ.* («Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги) Тўлиқсиз гаплар бир қанча кўринишда бўлади:

1) *эга айтилмаган бўлади <...>;*

2) *кесим айтилмаган бўлади <...>;*

3) *эга ҳам, кесим ҳам айтилмаган бўлади <...>;*

4) *иккинчи даражали бўлақлар айтилмаган бўлади <...>.* (А.Фуломов)

3. Боғловчисиз ёки мураккаб қўшма гап таркибидаги гаплар мазмунан сезиларли мустақил бўлиб, бири-бирига мазмунан бевосита яқин бўлмаганда, одатда, улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди; икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.* (А.Қаҳҳор) *Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадоё товуши эшитилади.* (А.Қаҳҳор) *У отаси сингари баланд бўйли, кенг яғринли; отда кўп юргани учун оёғини кериб ташлайди, овда кўп бўлганидан фикрини қўл ҳаракати билан ҳам тушунтириб гапирди.* (Ш.Холмирзаев)

4. Боғловчисиз ёки мураккаб қўшма гап таркибидаги гаплар бир нечта бўлса, уларнинг мазмунан бири-бирига яқинлари вергул билан ажратилиб, қолган муайян бир ёки бир нечтаси нуқтали вергул билан ажратилади: *Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб, ташқарига чиқди.* (А.Қаҳҳор) *Унсин*

кўкрагига ниҳоятда оғир бир нарса билан урилгандай кўнгли озиб тентираб кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб ҳушидан кетди; орадан қанча вақт ўтганини билмади, кўзини очиб қараса, жонивор елкасидан тушипти, эмаклаб бояги сағананинг орқасига ўтиб кетди. (А.Қаҳҳор) Йигит почасини шимариб олган, иккиси ҳам офтобда пишиб, юзлари бўғриқиб кетган; булоқни топиб бориб, узала тушганча роса сувга тўйишди, юзларини чайиб, бир-бирларига сув сачратиб ўйнашди, яйраб кетиб, холи жойда эканликларини унутишди, шекилли, худди ўз уйларидагидай қий-чув қилишди. (А.Мухтор)

5. Боғловчисиз ёки мураккаб қўшма гап таркибидаги гапларда ифодаланган воқеа-ҳодисаларни солиштириш, қиёслаш мазмуни аниқ ифодаланганда, улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Баъзилар уларнинг жуда-жуда иноқ яшашларини айтишармиш; баъзилар эса аксинча, гап тарқатишарканки, осмондан тушиб, ердан чиққандек кўпайишиб кетган одамларнинг бир-бирларини кўришга кўзлари, отишга ўқлари йўқ.* (Ш.Бўтаев) *Ҳовузни ўраган пастак девор ортидаги тош кўчадан қачон ўтсангиз, чангалзордан қушлар чуғурини эшитасиз; ҳовузнинг у тарафидаги супада эса оқ туғи ўнгиб кетган танҳо қабр кўриниб туради.* (Ш.Холмирзаев)

6. Бир қанча гаплар уюшгандай бўлиб, яхлит бир боғловчисиз қўшма гапни ташкил этганда, улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашган; насихат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган; совуқ сўфиларнинг «ҳаром» деган даъволари синиб, парча-парча бўлган; «номаҳрамлик» сафсаталари от оёқлари остида янчилган; тўрт деворнинг бу тутқун қизи ўзига ўхшаган тутқунлардан бошқа ҳеч бир гувоҳ ва тилчи бўлмаган шу кенг даланнинг қулоч етмас бағрида йиллардан бери тугилиб келган аламларини куйга айлантириб, чексиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди.* (Чўлпон)

3. Тире

1. От кесим от, сон, олмош, ҳаракат номи, тақлидий сўзлар ёки улар ҳоким бўлган сўз бирикмалари билан ифодаланиб, боғламасиз қўлланганда, эга ва кесим орасига тире қўйилади: *Улуғ устозларим сўзи – қоида.* (И.Мирзо) *Ўғилни уйлантириш – отанинг вазифаси.* (А.Мамарасулов) *Уйқу – умрнинг таноби!* (Чўлпон) *Самарқанд – оламнинг сайқали, кўрки.* (И.Мирзо) *Бу – ҳайвонларга хос бўлмаган хислат.* (Ҳ.Шайхов) *Дунё гўзали – сен, қадоққўл синглим.* (И.Мирзо) *Икки ўн беш – бир ўттиз.* (Мақол) *Лекин ҳозир бизни қийнаётган бирдан-бир масала – сиз билан бевосита фикр алмашиш методикасини аниқлаш.* (Ҳ.Шайхов) *Оёқ ости – «чилип-чилип», Зирқирайди эски яралар...* (А.Мухтор) *Шабнам, бу – тунда ой тўккан аччиқ ёш, Ҳовур, бу – кўёшнинг кўксига алам.* (И.Мирзо)

2. Аммо от кесим инкор шаклида (яъни, ундан кейин инкор ифодаловчи эмас сўзи келган) бўлса, эга ва кесим орасига тире қўйилмайди: *Ҳар қалай, эр хотиннинг югурдаги эмас.* (А.Мамарасулов) *Салим Каримович ёмон одам эмас.* (О.Ёқубов) *Одам боласи қуён эмас-ку!* *Йилига ўн-ўн бештадан туғса.* (С.Аҳмад)

3. Агар эга билан от кесим орасида кириш сўз, ундовлар келса, улар орасига тире қўйилмайди: *Рашк, аввало, кучли муҳаббат белгиси.* (Ў.Ҳошимов) *Тантана қаҳрамони, албатта, Баҳром Фаранг.* (М.Хўжаев)

4. Эга билан от кесим орасида ҳам, фақат каби юкламалар келган бўлса, от кесимдан олдин тире қўйилмайди: *Раҳмат ҳам ўқитувчи. Велосипед ҳам транспорт воситаси. Менинг билганим фақат Сунатуллаев.* (Т.Малик)

5. От кесимли гап тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, эга ва от кесим орасига тире қўйилмайди: *Инсоннинг қўли гул.* (Мақол)

6. Эга кишилиқ олмошлари билан ифодаланганда, одатда, от кесимдан олдин тире қўйилмайди: *Сен*

Лутфийнинг сўлим газали. (А.Орипов) *Сен уруш қатнашчиси.* (Т.Мурод) Аммо қаршилантириш маъноси воқеланганда, тире қўйилади: *Мен – ўқитувчи, сен – талаба.*

7. От кесим (ёки эга) сўроқ олмошлари билан ёки юкламали сўзлар билан ифодаланганда, эга ва от кесим орасига тире қўйилмайди: *Дўстинг ким? Дўстинг нечта? Тўй қачон? Ораларингда чаққон ва билагон Ботирми? Сув сенинг шахсий мулкингни?* (Э.Аъзам)

8. От кесим сифат, равиш, тартиб сон ёки эгалик олмоши билан ифодаланганда, эга ва кесим орасига тире қўйилмайди: *Далалар кўм-кўк. Ҳаво тоза, мусаффо, зангор.* (Э.Воҳидов) *Иссиғи баланд, алаҳсирайди.* (Т.Малик) *Аммо Мирёқуб аканинг юриши кўп!* (Чўлпон) *Ўша амал сеники, хижолат тортма.* (А.Намозов) *Мана шу уй-жой туриш-турмиши билан сеники.* (Т.Мурод) *Эти сизники, суяги меники, деб уйига ташлаб келаман.* (С.Аҳмад) *Менинг ўғлим ҳамиша биринчи...* (Т.Мурод)

9. Макон, замон ва миқдор чегаралари («...дан ...гача»)ни кўрсатувчи сўзлар орасига тире қўйилади: *Андижон – Ўш йўлини қуюқ туман босган.* (С.Аҳмад) *XII – XVI асрларда бу шаҳар Ясси деб юритилган.* (Н.Каримов) *Ёш Миртемирнинг эски мактабда ўқиган даври 1914–1915 йилларга тўғри келади.* (Н.Каримов)

10. Гапда уюшиқ бўлақлардан кейин келган умумлаштирувчи сўздан олдин тире қўйилади: *Ёзувчининг шахсига, қанақа асарлар ёзаётганига, қандай ёзишига, ҳатто кечаси ё кундузи ёзишигача – ҳамма-ҳаммасига қизиқадилар.* (С.Аҳмад) *Овозидаги бояги болаларча ҳайрат, уйқусиз кўзларида порлаган қувонч, батареяларни силагандаги бўлақча меҳр – ҳаммаси бирдан сўниб, овозида, хатти-ҳаракатларида кутилмаган бир ҳорғинлик пайдо бўлди.* (О.Ёқубов)

11. Гапда умумлаштирувчи сўздан кейин келган уюшиқ бўлақлар аниқлаштириш, изоҳлаш, илова мазмунига эга бўлса, умумлаштирувчи сўздан кейин

икки нуқта эмас, балки тире қўйилиши мумкин: *Оллоҳ таоло бул юлдузларни уч мақсадда – осмонга зийнат, шайтонларга отиладирган тош ҳамда бандаларига йўл кўрсатувчи аломатлар бўлмоғи учун яратди.* (Н.Жалолоддин) *Айтиб бераверса барчага барин – Омаду жудолик ва ёнганини, Рашк, умид, алами ва афсусларин, Алдагани, қувонганини.* (А.Мухтор) *Зотан, зиёликка бир қараганингиздаёқ унда узоқ асрлар мобайнидаги мураккаб тараққиёт жараёнида юзага келувчи фикрловчи мавжудотга хос ҳамма сифатлар – ақл, фаросат, баҳодирлик, кўтаринки руҳ, олижаноблик, юмор ва ҳоказоларни пайқаб олиш сира қийин эмасди.* (Ҳ.Шайхов)

12. Гапда умумлаштирувчи сўздан кейин келган уюшиқ бўлақларни кучли таъкидлаш зарурати мавжуд бўлган ёки улар ажратилган изоҳловчидай қўлланган ҳолларда уюшиқ бўлақлар икки томонидан тире билан ажратилиши мумкин: *Судда жуда кўп нарсалар – терговчиларнинг жинояткорона хатти-ҳаракатларию дастлабки суднинг юзакилиги, тергов ва суднинг протоколидаги қалбакиликлар – аниқ исботлар билан фош қилинди.* (Н.Аминов) *Иккала ёш – юзлари кулган, кўнгиллари ёзилган – қўлтиқлашиб айвонга бордилар.* (Чўлпон)

13. Гапда аниқлаштириш, изоҳлаш мазмунидаги ажратилган бўлақлардан олдин тире қўйилиши мумкин: *Гангренага – қорасонга айланиб кетса нима бўлади?* (С.Аҳмад) *Бу масалани ҳал этиш, чамаси, ҳушёр, довюрак, идрокли, ақли расо, истеъдодли ёшларимиз – келажак авлодлар зиммасига тушади.* (М.Ҳасаний) *Алибек энг асосийси – мажақланган инни ерга ташлагандан кейин дарҳол тепкилаш кераклигини эсдан чиқарган экан.* (А.Мамарасулов) *Халқаро савдо йўли – Буюк ипак йўли Темур ва темурийлар даврида жуда серқатнов бўлган.* (Б.Аҳмедов) *Ташқарида – гулзор томонда эса ола қоронғилик ҳукм сурарди.* (Чўлпон)

14. Ажратилган бўлақларни гапда алоҳида таъкидлаш зарурати бўлганда, улар ҳар икки томонидан тире билан ажратилиши мумкин: *Той ҳаммадан узоқдан – Бешқўрғондан – ўзига ўхшаш ювош сигирини олдига солиб келарди.* (Ў.Ҳошимов) *Ойим кўп тайинлагани учун биз – болалар – унга тегмасдик.* (Ў.Ҳошимов) *Шухрат Салимович – менинг собиқ ёрдамчим, медицина фанлари кандидати, доцент – хонамга кириб келди.* (Ҳ.Шайхов) *Шу топда унинг жуда эҳтиёт билан – ҳеч бир шарпа чиқармай – босган қадамларининг бўшанг шитирлаши ҳам ўтирганларга малол келган каби эди.* (Чўлпон)

15. Кириш ва киритма birlikлар гапда ҳар икки томонидан тире билан ажратилиши мумкин: *Биттаси – уларнинг каттаси бўлса керак – ёнидаги шериғига «бешиқни йўқот» дегандай ишора қилди.* (Ш.Бошбеков) *Чақалоқ – тонгги салқинда совуқ қотганми ё қорни очганми – биғиллаб йиғларди.* (Ш.Бошбеков) *Гулмиранинг онаси – оғзи тўла тилла тиш, пакана, семиз аёл – бармоқлари билан столни асабий чертиб ўтирибди.* (Ш.Бошбеков) *Абдулҳамид Сулаймон ўғли – бояги ўн тўққиз яшар йигит – шундай хатти-ҳаракатга журъат этганди.* (Н.Каримов) *Мирёқуб – бир жойда бир нафас ўтиролмайдиган нарса – олти-етти кундан бери мингбоши ёнидан жилмайди.* (Чўлпон)

16. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида ўхшатиш муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Ҳамал келди – амал келди.* (Мақол) *Қор ёғди – дон ёғди.* (Мақол) *Юлдуз ўчади – Йўқлик дунёсига кўчади.* (А.Мухтор)

17. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида савол-жавоб муносабати ифодаланганда, шунингдек, фақат биринчи қисми саволдан иборат бўлганда, улар орасига тире қўйилади: *Атрофда нима кўп – кимё заводлари кўп.* (Ҳ.Шайхов) *Етимлик нима – мендан сўрайвер.* (Ш.Бошбеков) *Хаёлидан не ўйлар ўтди – ёлғиз худога аён.* (Ш.Бошбеков)

18. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида зидлаш, қаршилантириш муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Юлдузларни хаёлида ҳар хил рангга бўяб кўрди – юлдузлар ўз рангида хира милтиллаб тураверди.* (А.Мухтор) *Ит ҳуради – карвон ўтади.* (Мақол) *Жисмимиз йўқолур – ўчмас номимиз.* (Ҳ.Олимжон)

19. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида шарт муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Бировга айта кўрманг – икковимиз ҳам баалога қоламиз.* (С.Аҳмад) *Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз.* (Мақол) *Қўшнинг тинч – сен тинч.* (Мақол) *Одамларни бириктир – ҳар бирининг юрагида бўрон кўзгалади.* (Ойбек)

20. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида сабаб-оқибат, асос-хулоса муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Сен борсан – мен учун бу ҳаёт гўзал, Сен борсан – мен учун дилбар коинот.* (А.Орипов) *Энди нима бўлиб шундоқ бўлганини айтиб ўтиришга фурсатим йўқ – идорада одамлар кутиб ўтирибди.* (А.Қаҳҳор) *Уйда қадам босгани жой йўқ – ҳамма ёқ ўйинчоқ.* (Ш.Бошбеков) *Кейинги кунларда дарё қирғоғини чумчуқ босиб кетди – канал мироблари суви чекиниб, очилиб қолган оролчаларга шоли экишган.* (С.Аҳмад) *Қарасам, ошхона томондан гуп-гуп этган товуш келяпти – ойим ўғирда толқон қияпти.* (Ў.Ҳошимов) *Нариги томонда тарақ-туруқ бошланди – қурувчилар ишга тушдилар.* (Н.Жалолiddин)

21. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасида пайт муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Арава нотинч бўлди – қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади.* (А.Қаҳҳор) *Ён тарафдаги салобатли эшик оҳиста очилди – ёрдамчи керакли қоғозларнинг барчасини олиб кирди.* (А.Тошматов) *Чала-чулпа у гапирди – мен англадим, чин кўнгилдан мен гапирдим – у англади.* (Чўлпон)

22. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми изох, илова характериға эға бўлса, улар орасига тире қўйилади: *Эслади – у севгилисиди Лайли ҳақида гапирганди.* (Н.Жалолиддин) *Унинг саркаш феъли бор эди – бировнинг ўзига бўлган муносабатининг маъносини ойдинлаштирмагунча тинчимасди.* (Н.Жалолиддин)

23. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи гапнинг кесими тушиб қолган ҳолларда икки гап вергул билан ажратилиб, иккинчи гапдаги эгадан кейин тире қўйилади: *Тўрғай даштда куйлар, булбул – чаманда.* (И.Мирзо) *Олтин ўтда билинади, одам – меҳнатда.* (Мақол) *Яхшидан от қолади, ёмондан – дод.* (Мақол)

24. Кўчирма гапли қўшма гапларда муаллиф гапидан олдин тире қўйилади («Кўчирма гапли қўшма гапларда тиниш белгилари» деб номланган қисмда бу ҳақда батафсил айтилади).

25. Диалогларнинг репликалари кетма-кет бир қаторда эмас, балки уларнинг ҳар бири алоҳида абзац шаклида янги қатордан берилса, репликалар олдидан тире қўйилади:

– *Жадининг нимаси? Нима деган гап ўзи?*

– *Мактабини ёптирган вақтингизда айтиб берган эдим-ку.*

– *Эсда қолган дейсанми?*

– *Жадид дегани «янги» дегани бўлса керак. Юрт орасида янгиликни расм қилармишлар... Янги ўқиш, янги мактаб, янги урф-одат, янги кийим – ҳар нарса янги...*

– *Эскича бўлса, кимға зарари тегар экан?*

– *Унисини билмадим... Ишқилиб, жадидларнинг қасди шу эмиш... (Чўлпон)*

4. Икки нуқта

1. Муайян фикр-мулоҳаза, ҳукм, илмий таъриф, қоида кабиларни ифодаловчи гаплардан кейин айна фикр-мулоҳаза, ҳукм, таъриф, қоидаларнинг

тўғрилигини асослаш учун келтирилган бирдан ортиқ далилий фактларни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида икки нуқта қўйилади: *У (гап) эга ва кесимдан ёки эга-кесим ва иккинчи даражали бўлақлардан иборат бўлади: Саида кулди. Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.* (А.Қахҳор.) *Тонг. Ҳаво салқин. Юмшоқ шамол майингина эсиб турибди.* (А.Ғуломов)

Баъзан бундай ҳолларда мазкур гаплардан кейин масалан, мисол, далил, чунончи каби сўзлар қўлланиши мумкин, бунда икки нуқта айна сўзлардан кейин қўйилади: *У (гап) эга ва кесимдан ёки эга-кесим ва иккинчи даражали бўлақлардан иборат бўлади. Масалан: Саида кулди. Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.* (А.Қахҳор.) *Тонг. Ҳаво салқин. Юмшоқ шамол майингина эсиб турибди.* (А.Ғуломов)

2. Таснифлаш қолиплари акс этган гапларда тасниф асосини ифодаловчи гапдан кейин таснифланган бирликларни таъкидлаш учун икки нуқта қўйилади: *Богловчи воситаларсиз бириккан қўшма гап ўз таркибидаги қисмларнинг муносабати жиҳатидан икки хил бўлади: 1) тенг қисмли қўшма гап; 2) тобе қисмли қўшма гап.* (М.Асқарова)

3. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз бу бўлақлардан олдин келса, умумлаштирувчи сўздан кейин икки нуқта қўйилади: *Бу сирни фақат уч киши: Абдулла, ўзи ва Самад биларди.* (Ў.Умарбеков) *Ичқаридагилар: чақалоқнинг ота-онаси, опа-акалари, Шавкатнинг иккита шериги ҳам қулаб тушган том тагида қолиб кетди...* (Ш.Бошбеков) *Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладирлар.* (А.Қодирий)

4. Баъзан уюшиқ бўлақларни алоҳида таъкидлаш мақсади билан улар гапдан ташқарига чиқарилади, бундай ҳолларда бевосита умумлаштирувчи сўздан кейин эмас, балки асосий гапдан кейин икки нуқта

қўйилади: *Лекин ундан қимматли нарсалар ҳам бор: обрў, виждон, ақл, маданият.* (Ў.Умарбеков) *Диван олдидаги уч оёқли столчада талай қоқмевалар турибди: чақилган ёнғоқ, бир ҳовуч туршак, бир ҳовуч қора кишмиш.* (Ш.Холмирзаев) *Сизларга фақат шулар керак: ейиш, ичиш, кийиниш, пул...* (Ш.Холмирзаев) *Абдулла кўприкка етганда, Гулчеҳранинг эшигидан икки кишининг ҳовлиқиб чиққанини кўрди: биттаси Самад, биттаси эса Гулчеҳра эди.* (Ў.Умарбеков) *Эркак зотининг бари бир хил: Америкада ҳам, ўша Афғонида ҳам!* (Э.Аъзам)

Гапда умумлаштирувчи сўз бўлмаган ҳолларда ҳам асосий гапдан кейин уюшиқ бўлақларни таъкидлаш учун икки нуқта қўйилади: *Мана шу қизил «Жигули» дамиз: хотиним, ўғлим, қизим.* (Ш.Холмирзаев) *Чиқиб келдилар қатор: Данте, Шиллер ва Байрон, Фирдавсий, Бальзак, Тагор.* (Э.Воҳидов) *У таниди: отаси, Ҳафиз, Убайдулла ака... яна қандайдир аёллар.* (Ў.Умарбеков)

5. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз, гап, одат, нарса, томон, фикр каби мазмуни тавсифланиши лозим бўлган сўзлар) билан ифодаланган ёки ифодаланмаган эганинг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Фақат шу эсида: эртаси куни кўзини очганда, ёнида Собиржон йўқ эди.* (А.Қаҳҳор) *Масалан, қадимдан қолган гап бор: овчи кийикдан битта отиши керак...* (Ш.Холмирзаев) *Унинг ғалати одати бор эди: биров билан суҳбатлашганда, кўзойнаги бор-йўқлигидан қатъи назар, худди кўзойнак тагидан қарагандай гаплашарди.* (Ш.Бошбеков) *Милицияга бир нарса қоронғи эди: у тасодифан тушиб кетганми ё ўзини ташлаганми?!* (Ў.Умарбеков) *Пишмаган ёнғоқнинг битта яхши томони бор: оғир бўлади.* (Ў.Ҳошимов) *Ўшанда унинг хаёлига ёмон фикр келди: машина хотинини ёки ўзини босиб кетганда нима бўларди?* (Ў.Умарбеков)

6. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган кесимнинг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Бу докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида кўнгироқ тугмаси бор.* (А.Қахҳор) *Мен олдинга сураётган фикрнинг қисқача мазмуни шу: инсон туғилишидан қобилиятсиз бўлмайди.* (Э.Воҳидов) *Энди гап бундай: бугундан бошлаб сиз опкеган ҳаром овқатингизниям емайман.* (Ш.Бошбеков) *Равон йўл битта шу: бу ҳам яхмалак.* (А.Орипов) *Эркак киши ўзи шунақа: бир кун уйда бўлса, ўн кун кўчада.* (Ў.Умарбеков) *Орзум шул: ўчмасин ёнган чироғинг.* (А.Орипов)

7. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган ёки ифодаланмаган тўлдирувчининг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Сўнгра мен бир нарсани кўрдим, аниқроғи, ишондим: бизнинг ўзбек болалари яхши уришар экан!* (Ш.Холмирзаев) *Матлуба ўшанда яна бир нарсани кўнглига қаттиқ тугди: ўқиши керак!* (О.Ёқубов) *Муовинимга айтинг: ўрнингизга бошқа бировни тайинласин!* (О.Ёқубов) *Сизни ишонтириб айтаман: қаерда бўлмай, доим сизни ўйлайман.* (Ў.Умарбеков)

8. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм сўроқ шаклидаги гапдан иборат бўлиб, олдинги қисмдаги ифодаланган ёки ифодаланмаган тўлдирувчининг мазмунини очишга хизмат қилганда, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Лекин мен бир нарсани ўйлаб қолдим: болангни нима қиласан?* (А.Қахҳор) *Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасиға содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар ўз ўғлиға ёмонлик соғинарми?* (А.Қодирий) *Худойимни*

ўртага қўйиб айтинг: астойдил дўстмисиз? (Чўлпон) Айтаман-у ўйлайман: онанинг ёш-қариси бўладими? (Ў.Ҳошимов) Сиз ҳам ётиги билан гапириб беринг: нимага ташқаридан кирар-кирмас, Зебини сўрадингиз? (Чўлпон) Энди бир бошдан гапириб бер: ким нима деди, нима қилди? (Ш.Бошбеков)

9. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг сабабини билдирса (икки гап орасига чунки боғловчисини қўйиш мумкин бўлса), олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Соат 12 да институтда бўлишим керак: дарсим бор. (Ш.Холмирзаев) Ўзингга қийин бўлади: учта боланг бор, қўлингда ҳунаринг йўқ... (А.Қаҳҳор) Пакавира қувониб кетди: икки ман олтин ҳазилакам бойлик эмас, бунга янги бир кема сотиб олиш мумкин! (П.Қодиров) Лекин анча вақт шаҳарда қолиб кетдим: Яккачинорга борадиган биронта ҳам машина йўқ эди. (Ў.Умарбеков) Янглишасиз: мен кўпларга беркинган Ер қизидан хаёлимни олмаймен. (Чўлпон)*

10. Боғловчисиз қўшма гапда олдинги қисм кейинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг сабабини билдирса (икки гап орасига шунинг учун боғловчи воситасини қўйиш мумкин бўлса), олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Омон овчининг ов саргузаштлари кўпларни қизиқтирарди: кўплари ҳикоя эшитиш учун келарди. (Ш.Холмирзаев) У ҳалиги юксак қаҳқаҳани эшитгач, унинг маънисини англади: югуриб Зебининг ёнига кирди. (Чўлпон)*

11. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг натижасини, оқибатини билдирса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Кейин у ёққа чолдим-бу ёққа чолдим: уч-тўрт қоп цемент топдим. (Ш.Холмирзаев) У чида-ёлмади: сўричадан туриб келиб, уй дарпардаларидан бирининг таккинасига ўтирди. (Чўлпон) Истиқлол йилларида бизда Навоийга муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилди: шоир янгидан қадр топди, шон-шухрат шоҳсупасига кўтарилди. (Э.Очилов)*

12. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган ёки ифодаланмаган аниқловчининг мазмунини изоҳлаб, тўлдириб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Эй Саломхон, бу эшон почтамнинг ўғиллари бир йигит бўлди: ўктамликдаям, суқсурликдаям тенги йўқ.* (М.Мансур) *Шоирлардан доимо талаб: Ўқимоғи керак янги шеър Ва айтмоғи керак янги гап.* (Э.Воҳидов) *Сиздан бугун биргина ўтинч: Ёлғиз қўйинг мени, дўстларим.* (Э.Воҳидов) *Адолатхондан хунук бир хабар келди: у Самарқанддаги мактабни битириб, Тошкентга кетибди.* (А.Қаҳҳор)

13. Қўшма гапнинг олдинги қисмида кўрмоқ, қарамоқ, диққат қилмоқ, эшитмоқ, билмоқ, тушунмоқ, сезмоқ, эсламоқ каби феъллар қўлланиб, кейинги қисмда келадиган муайян факт баёни ёки муайян тавсифга семантик ишора қилиб турса, ҳар икки қисм орасига икки нуқта қўйилади: *Эртасига кўрдим: ишком бошида ёлғиз бир туп шафтоли қийғос гуллаб чиқибди.* (М.Мансур) *Аввал ёш хотиннинг кўзларига қаради: ҳорғинлиги, уйқусираганлиги очик кўриниб турарди.* (Чўлпон) *Диққат қилдим: кўнглида ажиб бир олов ёна бошлаганга ўхшайди.* (Чўлпон) *Рангидан сезган эдим: маишатининг мазаси йўқ.* (Ш.Холмирзаев) *Ўзим ҳам билган эдим: катта омбурга чап бериб бўлмайди.* (А.Қаҳҳор) *Муҳаммад Чуроға додхоҳ эслади: беш йил аввал Самарқандда Боғи Биҳишт меҳмонхонасида ҳам худди шундай воқеа юз берганди.* (М.Али) *Булар дарвозадан чиқиб, муюлишга етганда у ёқдан Ўлмасжон кўринди: чарчаган отини ҳорғин-ҳорғин қамчилаб, аста-аста судралмоқда эди.* (Чўлпон)

14. Қўшма гапнинг кейинги қисми олдинги қисмдаги мазмунни умуман изоҳлаб келса, икки қисм орасига икки нуқта қўйилади: *Мана, мақсадига етди: машҳур Оташқалбнинг севиқли Маъшуқаси номини олди.* (Э.Аъзам) *Даранинг аҳолиси ўз иши билан машғул: ўспиринлар подаларни ҳайдаб чиқиб кетади, эркак-*

лар қўш қўшиб шудгор қилмоқда. (С.Айний) *Мусофир мухлис уни дарров таниди: у танитай ким танисин!* (Э.Аъзам) *Собиқ мактабдошини таниб-танитай, нокулайроқ бирор гапни қўзгаб қолишидан юраги та-ка-пука бўлиб ўтирган Оқсоқол шоир, ниҳоят, енгил тортди: шунисига ҳам шукр!* (Э.Аъзам)

5. Қавс

1. Гап ичида асосий фикрга қўшимча сифатида бериладиган изоҳ, маълумотни ифодаладиган киритма сўз ёки бирикма қавсга олинади: *Уни биринчи марта Тўла ака (Т.Хўжаев)нинг репетициясида кўрганман.* (А.Мелибоев) *Гуля Лагутина ичкариги хонада ўзига ўхшашиб кетадиган (ё армани, ё озари) бир аёл билан ачомлашиб-чўлпиллашиб, пичир-пичир қила бошлади.* (Э.Аъзам) *Бунга каминанинг қулоғида ва тева-рагида кучайган (ботиний ва зоҳирий) шовқин ҳам сабаб бўлди-ёв.* (Э.Аъзам) *Фарҳоднинг тахминича, кинога бевосита дахлдор бир-иккитасини айтмаса, даврадагиларнинг аксарияти (келиб-кетувчиларини ҳам қўшганда) анчайин санъат атрофида ўралашиб юрадиган, аммо ўзини унча-мунчадан кам санамайдиган омадсизроқ бир тоифа эди.* (Э.Аъзам) *Борди-ю, ҳушёрлик қилинмаганида, қора бозорга камида 50 минг сўмлик (ўша йилларнинг баҳосида) захри қотил маҳсулот чиқиб кетган бўлар эди.* (А.Мелибоев) *Жароҳат ўрнига қов (қуйдирилган пахта) қўйди.* (Ғ.Ғулом)

2. Гап ичида асосий фикрга қўшимча сифатида бериладиган маълумотни ифодалаган киритма гап қавсга олинади: *Ўсар Ҳожарга уйлангач (уйланганига йигирма йилдан ошди), ана шу эски уйчага тақаб бир даҳлиз ва бир меҳмонхона-ётоқдан иборат бошпана қуриб олган эди.* (Ш.Холмирзаев) *Ота ишонган одамлар (улар орасида Саркор ҳам бор) қувғунга тушмаса ҳали!* (О.Ёқубов) *Матлуба индамай*

парк дарвозасига томон йўналди. Самигжон паркдан чиқиши биланоқ беш панжасини кўрсатиб (бу унинг «беш сўм бераман» дегани эди), дуч келган биринчи машинани тўхтатди. (О.Ёқубов) Яна эшитганим (буни менга қишлоғимиздаги бир майхўр шинаванда аста қулоғимга шипшиб қўйган) жин, алвасти ароқ ичган одамдан сал нари юрар экан. (А.Мелибоев)

3. Бошқа тилдаги гапнинг ёки бошқа тилдаги муайян бўлакнинг таржимаси қавсга олинади: *Ok. Continue the fly* («Яхши. Учишда давом этинг») (И.Султон) *Yes, sir* (Хўп бўлади, сэр) (И.Султон) Менинг биринчи мақолаларим қирғиз тилида чиқадиган «Эмгек данқи» («Меҳнат шуҳрати») номли туман газетасида босилган. (А.Мелибоев)

4. Гап ичида асосий фикрга муаллифнинг субъектив муносабатини ифодаладиган кириш сўз ёки бирикма қавсга олинади: *Муқаддас эса (ажабо!) гўё ҳеч нарсани сезмас, у нимагадир севиниб, ҳадеб кулар... эди.* (О.Ёқубов) *Биров ўқ бориб унинг қўлига тёккан деса, бошқа биров (Астаъфуруллоҳ!) нақд оғзига теккан дейди.* (Э.Аъзам) *Менга битилган хатни икки кун (икки кун-а!) сақлаб юрибсиз, ўша икки кун мобайнида хаёлан икки юз минг кўчага кириб чиққанганимни тасаввур қиласизми?* (Х.Дўстмуҳаммад) *Туйқус ён томондан қўлларида чўқмор (ҳа, ҳа, ростакан чўқмор!), коржомо кийган икки барзанги саҳнага кириб келди.* (Э.Аъзам)

5. Гап ичида асосий фикрга муаллифнинг субъектив муносабатини ифодаладиган кириш гап қавсга олинади: *Кўнгил қўйганлари бошқа эди, бошқалар эди. Уни биз биламиз (Билмайлар кетайлик, илойим!)* (Э.Аъзам) *Сизнинг хаёлларингизни остин-устун қилган ўзимдаги фазилатларни (Ростдан ҳам, борми улар?) топиб, ардоқлаб яшайман.* (Х.Дўстмуҳаммад) *Бойлар бўлса на фуқарони бир чақага олади (буниси-ку майли-я), на мингбошини (мана мунисига чидаб бўлмайди!) Очиқдан-очиқ сўқади, ҳақорат қилади...* (Чўлпон)

6. Саҳна асарлари матнидаги турли изоҳ, ремаркалар қавс ичида берилади: *СОҲИБҚИРОН. Йўқ! Бари Оллоҳдан. Яратган эгамнинг хоҳиши шул эркан. Ўз жаннатидан жой ато қилгай! (Қалқонбекка) Дафн тараддудини кўринглар! (Юзига фотиҳа тортади. Сарагулни ўрнидан турғизади) Сен қачон келдинг бу масканга? (О.Ёқубов) ОЛИМЖОН (Аломатга қараб туриб) Ие, бу ўчиб қопти-ку... (Роботнинг елкасидаги блокни кавлаштира бошлайди.) (Ш.Бошбеков)*

6. Қўштирноқ

1. Ҳар бири алоҳида абзац кўринишида янги қатордан эмас, балки кетма-кет бир қаторда берилган диалог репликалари шаклидаги кўчирма гап қўштирноққа олинади («Кўчирма гапли қўшма гапларда тиниш белгилари» деб номланган қисмда бу ҳақда батафсил айтилади).

2. Турли манбалардан олинган иқтибослар қўштирноқ ичида берилади: *Навоий умрининг охирларида яратган «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ёзади: «Яхшиямоннинг феълини билибмен ва ямону яхши хислатларин тажриба қилибмен». (Н.Комилов) «Одами эрсанг, демагил одами Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами». (Алишер Навоий) Чўлпон шундай деб ҳайқирган эди: «...Кишан кийма, Бўйин эгма Ки, сен ҳам ҳур туғилгонсен!» Юнонларнинг Лукиан деган ёзувчиси ўтган. Эрамиздан аввал. Унинг «Ватан шаънига» деган асари бор. Ундаги биринчи жумла шундай экан: «Ўз она-отасини севмаган фарзанд ўзга ота-оналарни ҳурмат қила билмайди. Ва ўз ватанини севмаган киши ўзгалар ватанини ҳурмат қила олмайди!» (Ш.Холмирзаев)*

3. Ички нутқ шаклидаги бирликлар (ўй-хаёл, мулоҳаза, тасаввур каби) қўштирноққа олинади: *Шавакат секин ойнаси дарз кетган суратга термилиб қарар экан, хаёлидан ушбу ўйлар ўтди: «Қийналиб*

кетдим, Сурайё... Сен бўлганигда, бу кўргиликлар йўқ эди... Ўзинг ҳаммасини эплардинг...» (Ш.Бошбеков)

4. Гапда одатдаги маъносидан бошқа маънода қўлланган, шунингдек, эски, янги ёки чет сўзлар қўштирноққа олиб берилади: *Бориб-бориб йирикроқ «иш»га ўтди – одамларнинг уй-жойи, мол-ҳолини ўғирлайдиган бўлди.* (Ш.Бошбеков) *Шундагина Шавкат «ўтлаб» кетаётганини англаб қолди.* (Ш.Бошбеков) *Бу турқи совуқнинг шўрлик Отага «меҳри» тушган экан, уни тинч қўймади.* (О.Ёқубов) *(Маладес, Шайх! Орангутан бўп кет-е!)* *Бундай «мақтовлар» Шайхни баттар жазавага солади.* (Ў.Ҳошимов) *Кўп ўзингдан кетаверма, аданг «шишка» бўлса ўзига!* (Ш.Бошбеков) *У келганимиздан бери аллақандай лутатни ёнидан қўймайди, бироқ овқат маҳали бор билими эсидан чиқиб кетадими, нукул «фиш» (балиқ), «чикен» (қовурма жўжа гўшти), «ти» (чой) ёки «биа» (пиво) дейди.* (Э.Аъзам)

5. Турли асарларнинг, шунингдек, китоб, газета, журналларнинг номлари, сарлавҳалар алоҳида олинганда эмас, балки матнда қўлланганда, қўштирноққа олинади: *А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романини ўқидим; Ў.Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси; А.Ориповнинг «Ўзбекистон» шеъри; «Мафтунингман» бадиий фильми; «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги; «Меҳнат кодекси» китоби; «Халқ сўзи» газетаси; «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси; «Шарқ юлдузи» журнали; «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали каби.*

6. Муассаса, ташкилот, корхона ва шу кабиларнинг шартли номлари қўштирноққа олинади: *«Ўқитувчи» нашриёти, «Фан» нашриёти, «Жаҳон» ахборот агентлиги, «Оила» илмий-амалий маркази, «Тасвирий ойна» ижодий уюшмаси, «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси каби.*

7. Ўзбекистон Республикаси ордени ва медалларининг номи қўштирноққа олинади: *«Мустақиллик»*

ордени, «Буюк хизматлари учун» ордени, «Эл-юрт ҳурмати» ордени, «Соғлом авлод учун» ордени, «Олтин юлдуз» медали, «Жасорат» медали, «Шухрат» медали каби.

Аммо буюк шахслар номи билан аталган орден номлари қўштирноққа олинмайди: *Амир Темур ордени, Жалолиддин Мангуберди ордени* каби.

8. Турли маҳсулотларнинг шартли номлари қўштирноққа олинади: *«Қорақум» конфети, «Пахта» торти, «Самарқанд» совуткичи, «Нексия» автомашинаси* каби.

Кўчирма гапли қўшма гапларда тиниш белгиларининг қўлланиши

1. Кўчирма гаплар алоҳида абзац кўринишида янги қатордан эмас, балки кетма-кет бир қаторда берилган бўлса, қўштирноққа олинади: *Мунинг устига яна таъна ҳам қилиб қўйди: «Ким оларди энди у кампирни?»* (Чўлпон) Аммо агар кўчирма гап алоҳида абзац кўринишида янги қатордан берилган бўлса, қўштирноққа олинмайди ва унинг бошланиши олдидан тире қўйилади:

Шунда кекса олим деди:

– *Ўғлингизнинг дунёда тенги бўлмайди.* (Ў.Умарбеков)

Бирдан у қаддини ростлади ва ўчоқ бошига қараб бақирди:

– *Ойи! Отини нима қўямиз?* (Ў.Умарбеков)

Эшикка етганда Обид ака:

– *Тешавой! – деб чақирди.* (Ў.Умарбеков)

2. Агар кўчирма гап муаллиф гапидан кейин келса, муаллиф гапидан сўнг икки нуқта қўйилади ва кўчирма гап бош ҳарф билан бошланади; кўчирма гап дарак мазмунида бўлса, нуқта қўштирноқдан ташқарида, сўроқ мазмунида ёки эмоционалликка эга бўлганда эса сўроқ ёки ундов белгиси, шунингдек, кўпнуқта ёпилув-

чи кўштирноқдан олдин қўйилади: Барча деди баробар: «Она тилим ўлмайдди». (Э.Воҳидов) Отаси гапни маъқуллади: «Тентираб юрма бегона юртларда! Келавер, очингдан ўлсанг, мен кафил». (Ў.Ҳошимов) Мансурнинг оғзидан ногоҳ чиқиб кетди: «Жўра, бир ўтириш қилсам, нима дейсиз?» (Ш.Холмирзаев) Шаҳобиддин гап қотди: «Отаси сотармикан бу хурлиқони ё сандиққа қамаб, нархини ошириб ўтираверармикан?» (А.Ибодинов) Салим унинг қўлидан юлқиниб, уйга чопди, зум ўтмай отасидан қолган кўштиғни кўтариб чиқиб, Полвонга ўқталди: «Кет, бўлмасам, отаман!» Маҳфират милтиққа кўкрагини тутди: «Аввал мени отасан!..» (М.М.Дўст) Дам ўтмай кўчада онанинг фиғони эшитилди: «Менинг болам ўғри эмас, нега уни қийнайсизлар. Унинг жигари касал...» (Т.Малик)

3. Кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келса, муаллиф гапидан олдин тире қўйилади; кўчирма гап дарак мазмунида бўлса, кўштирноқдан кейин вергул қўйилади, сўроқ мазмунида ёки эмоционалликка эга бўлганда эса сўроқ ёки ундов белгиси, шунингдек, кўпнукта ёпилувчи кўштирноқдан олдин қўйилади, муаллиф гапи эса кичик ҳарф билан бошланади: «Тушунсангиз-чи, ая, ўз ҳолимга қўйинг, ёш бола эмасман», – деди. (Ў.Ҳошимов) «Сизга бир оғиз гапим бор эди», – дедим. (Ш.Холмирзаев) «Кимсан ўзинг?» – дедим жаҳлим чиқиб. (Э.Аъзам) «Ҳой, шу кунингдан ўлганинг яхшимасми?» – деб бақирдим. (Ш.Холмирзаев) «Ўзинг паноҳингда асра, худо!» – дейди Муяссар хаёлан. (Ў.Ҳошимов)

4. Муаллиф гапи кўчирма гапнинг ичида келганда, муаллиф гапи икки томонидан тире билан ажратилади; бўлакланган кўчирма гап қисмларининг ҳар бири эмас, балки яхлит кўчирма гап кўштирноққа олинади, яъни ичида муаллиф гапи мавжуд бўлган кўчирма гапнинг бошида кўштирноқ очилиб, унинг охирида ёпилади; бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми

бўлаклангунга қадар вергул, нуқтали вергул, икки нуқта, тире каби тиниш белгиларини тақозо этган ёки ҳеч қандай тиниш белгисини тақозо этмаган бўлса, кўчирма гапнинг айна узилган жойида вергул қўйилади ва муаллиф гапидан кейин ҳам вергул қўйилиб, муаллиф гапи, шунингдек, кўчирма гапнинг иккинчи қисми кичик ҳарф билан бошланади: *«Ким астойдил ҳаракат қилса, – дейди кексалар, – ўша ҳар қандай мақсадига эришади».* (Газета) *«Шуни ҳам айтиб қўяй, – сўзида давом этди Иброҳимов, – ҳозирги замонда хотин бахтини эрдан кутмайди».* (А.Қаҳҳор) *«Лекин қобилият кейин ҳам юзага чиқиши мумкин, – деб ўзича тўнғиллади Зокир Ўрин ниҳоят. – Буям талантдай гап».* (Ш.Холмирзаев) *«Талабалар, – дейди устозлар, – ўз устларида мунтазам ишламоқлари лозим».* (Газета)

5. Агар бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми бўлаклангунга қадар нуқтани тақозо этган бўлса, кўчирма гапнинг айна узилган жойида вергул қўйилади ва муаллиф гапи кичик ҳарф билан бошланиб, ундан кейин нуқта қўйилади; кўчирма гапнинг иккинчи қисми бош ҳарф билан бошланади: *«Ма, – деди машинанинг қия очиқ эшигидан узатиб. – Гуландомниям оғзи тегсин».* (Ў.Ҳошимов) *«Уч йилдан бери шу гапни кутар эдим сиздан, – деди Омон ийманиб. – Қилинг. Бир ёнини ўзим кўтараман...».* «Йўқ, ҳаммаси ўзимдан, – кесиб таъкидлади Мансур. – Армоним шу эди, жўра».

(Ш.Холмирзаев) *«Камбағалнинг эккани унмайди, боласи кўпаяди ўзи, – деб ўйлади Шоикром ижирғаниб. – Шу кунимдан кўра урушга бориб, ўлиб кета қолганим яхшийди».* (Ў.Ҳошимов)

6. Агар бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми бўлаклангунга қадар сўроқ ёки ундов белгисини тақозо этган бўлса, кўчирма гапнинг айна узилган жойида сўроқ ёки ундов белгиси қўйилади ва муаллиф гапи кичик ҳарф билан бошланиб, ундан кейин нуқта қўйилади; кўчирма гапнинг иккинчи қисми бош ҳарф

билан бошланади: «Наҳотки, Султонмурод акам? – дейман. – Ўзи қолиб, шерик бошлаб кептими энди?.. Бўлакдир-э, ўлибдими?!» (М.Мансур) «Тавба! – дейман. – Бу қанақаси бўлди!» (Ш.Холмирзаев) «Менга деса, отиб юбормайдими?! – деб ўйлади у айвон лабига чўққайиб ўтирганича усти ёпиқ симни очиқ симга илдам уларкан. – Ҳарна битта ҳаромхўрни ўлдирганим». (Ў.Ҳошимов)

7. Кўчирма гап муаллиф гапининг ичида келганда, у бош ҳарф билан бошланиб, кўштирноққа олинади ва унинг олдидан икки нуқта қўйилади; кўчирма гапдан кейин унинг мазмунига мувофиқ вергул (ёпилувчи кўштирноқдан кейин) ёки сўроқ, ёки ундов, ёки кўпнуқта (ёпилувчи кўштирноқдан олдин) қўйилади, бу белгилардан кейин эса тире қўйилади: Кампирни уйғотиб: «Тур, кароматингни кўрсат», – дедим. (Ойбек) Бунга қарши ўжар чўлоқ: «Аввал қуда қилиб, кейинча ўзим ҳам шаҳарга кўчмоқчиман», – деб жавоб берди. (Чўлпон) Меҳмонларга: «Зерикмадингизларми?» – деб, супанинг бир четига ўтирди. (Ойбек) Тўн кийиб, белбоғ боғлаган болакайлар кўзидан дув-дув ёш оқиб: «Бувижоним, бувижоним!» – деб чириллашар эди. (Ў.Ҳошимов) Она эса: «Болам, қишлоғимиз, одамларимиз яна ҳам яхши бўлиб кетди, мана, келсанг кўрарсан...» – дерди. (С.Аҳмад) Қизалоқ: «Отам сизни ўйқлаётувди. Зерикканлар...» – деди. (Ш.Холмирзаев)

8. Кўчирма гап мазмунан муаллифнинг ўй-хаёли, ички кечинмаси, ички фикр-мулоҳазаси кабиларга дахлдор бўлиб, бевосита талаффуз қилинган нутқ мақомида бўлмаса, яъни муаллиф гапининг синтактик асосини ...деб ўйлади, ...деб хаёл қилди, ...деб фикр-мулоҳаза қилди, ...дея хавотир олди, ...дея кўрқувга тушди каби, шунингдек, ...деган фикрдаман, ...деган гап, ...дегандай бўлди, ...дегандай ишора қилди каби сўз шакллари ташкил этган бўлса, кўчирма гап кучсизланган, ундаги воқеани номлаш даражаси эса кучайган бўлади, шунинг учун мазкур «кўчирма гап»

кўштирноққа олинади, ундан кейин ёки олдин эса ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмайди; фақат агар «кўчирма гап» эмоционалликка ёки сўроқ мазмунига эга бўлса, ёпилувчи кўштирноқдан олдин ундов ёки сўроқ белгиси қўйилади: «*Наҳотки, бирга ўқисак, яхши қиз экан*» деб ўйларди. (Ў.Умарбеков) «*Яна феъли айнибди чолнинг!*» деб ўйлади кампир. (Чўлпон) *Ҳозир, бирпас нафасни ростлаб олай, кейин «Ё пирим!»* деб кўтарамиз-у, кетаверамиз. (Ш.Бошбеков) «*Йўқ, гаплашиш қийин бўлса керак*» деб ўйлайман. (Ў.Умарбеков) «*Уйда хотиним бор, қизим бор, улар нима ейди?*» деб ўйламайди. (Чўлпон) «*Бу жойда ўзга мақсад бўлиши мумкин эмас!*» деб ўйларди у. (Чўлпон) «*Бу кетишда, қизим шўрлик, тўйга етармикан, йўқмикан?*» деган хаёллар онанинг бағрини тилардилар. (Чўлпон) «*Таши ялтироқ, ичи қалтироқ*» деган гап бор. (Чўлпон) Зуннун «*Йўқ, йўқ*» деган маънода қўлини чайпиди. (Чўлпон) Низом қайиқни сокин қўлтиққа буриб келиб тўхтатганда, Ҳамидага маъюс термилиб, «*Яна қачон кўришамиз?*» дегандек қаради. (П.Қодиров) «*Мен қўйиб юбордим, сиз ҳам қўйиб юборинг*» деган ишорани билдирди. (Т.Мурод) Улуғбек «*Жим!*» дегандай ўнг қўлини сал кўтариб қўйиб, Абдулваҳобга тикилди. (Т.Малик) *Йигитлар «Ким жавоб беради?»* дегандек бир-бирларига қараб олишди. (Т.Малик) «*Сендан ёзувчи чиқади-ёв*» деган мақтовдан талтайиб, олдидаги қоғозга баттар ёпишади. (Э.Аъзам)

A decorative border with a repeating floral and scrollwork pattern surrounds the central text.

**O‘ZBEK TILI
PUNKTUATSIYASINING
ASOSIY QOIDALARI**

PUNKTUATSIYA – FIKRNI YOZMA MUKAMMAL IFODALASH VOSITASI

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega.

Puntuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, o'quv qo'llanmalarida tinish belgilarining qo'llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differensiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi ta'kidlanadi. Bunda *mantiqiy-grammatik tamoyil* nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda to'g'ri ifodalashga qaratilgan bo'lsa, *differensiatsiya tamoyili* asosidagi qoidalar tinish belgilarining qo'sh holda qo'llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmuni aniqlashtirish kerak bo'lganda, ulardan foydalanish yo'llarini belgilab beradi. *Uslubiy tamoyil* tinish belgilarining qo'llanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik to'g'ri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi bo'lmaydi. Zarurat tug'ilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin.

Muayyan tildagi punktuatsiya an'alarining mustahkamlanishi va takomillashuvida taniqli yozuvchilarning ijodi hamda tinish belgilarining qo'llanish qoidalarini umum-

lashtiruvchi va tartibga soluvchi tilshunoslar faoliyati katta ahamiyatga ega. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G'oziyev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq.

Punktuatziya masalalari bilan bevosita shug'ullangan H.G'oziyev («O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti», 1969, 1979), G'.Abdurahmonov («Punktuatziya o'qitish metodikasi», 1968), K.Nazarov («Tinish belgilari va yozma nutq», 1974; «O'zbek tili punktuatsiyasi», 1976) larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar bo'ldi va ulardagi tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar o'zgardi. Buning ustiga, «muallif punktuatsiyasi» tushunchasi, ya'ni muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo'y-sunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo'llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o'quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Mazkur holatni hisobga olgan holda va tinish belgilarining ishlatilishi bilan bog'liq ayrim chalkashliklarni bartaraf etish maqsadida O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining bir guruh yetakchi olimlari: prof. N.Mahmudov, dotsent A.Madvaliyev, dotsent N.Mahkamov tomonidan ushbu «O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari» ishlab chiqilgan edi. «Qoidalar» Institut ilmiy kengashi tomonidan ma'qullangach, «O'zbek tili va adabiyoti» jurnalining 2015-yil 1-sonida hamda «Ma'rifat» gazetasining 2015-yil 1-, 4-, 8-, 11-aprel kunlaridagi sonlarida e'lon qilindi, jurnal va gazeta o'quvchilaridan olingan maqbul fikr-mulohazalar, taklif va tavsiyalar asosida yanada takomillashtirildi. «O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari» O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi ilmiy-metodik kengashi tomonidan ma'qullangan.

Tuzuvchilar «Qoidalar»ni nashrga tayyorlashda yaqindan bergan yordami uchun O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining ilmiy xodimi Yorqinjon Odilovga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

O'ZBEK TILI PUNKTUATSIYASINING ASOSIY QOIDALARI

Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi

1. Nuqta

1. Tugallangan darak gaplarning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Qo'qon tomon ketyapmiz. Hozirgina bizni kuzatib qolgan bu ajoyib inson to'g'risida o'ylayapmiz. Uni birinchi marta ko'rishimiz. Faqat bir soatgina u bilan hamsuhbat bo'ldik.* (S.Ahmad)

2. Darak mazmunidagi gaplar tuzilishi jihatidan qanday bo'lishidan (sodda, qo'shma, to'liqsiz, atov, ilova va sh.k.) qat'i nazar, ularning har qanday tipi oxiriga nuqta qo'yiladi: *Har yil bir keladigan bahor sevinchi yana ko'ngillarni qitiqlay boshladi.* (Cho'lpon) *Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi.* (Cho'lpon) *Qo'chqor: Bolalaring qani? Qumri: Maktabda. Undan chiqib, to'g'ri shu yoqqa kelishadi.* (Sh.Boshbekov) *Shavkatning xonasi. Karavotda Binafsha pishillab uxlab yotibdi.* (Sh.Boshbekov) *Jalil aka deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi baland.* (Sh.Xolmirzayev)

3. Agar alohida emotsionallikka ega bo'lmasa, buyruq gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi: *Foyda chiqadigan tomonini ko'zlayvering.* (A.Qahhor) *Bolalarga biron narsa olib ber.* (A.Qahhor) *Erkalikni Begimqulga qiling.* (O.Yoqubov) *Eson-omon xizmatni bajarib kel.* (O.Yoqubov)

4. Gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda, darak (va nominativ) mazmunida bo'lishiga qaramasdan, ularning oxiriga nuqta qo'yilmaydi: *Mustaqillik o'zlikni taniymoqdir* (B.Qosimov); *Ular xalqning yuragida yashaydi.*

(B.Qosimov) Ammo sarlavha ikki gap (qism)dan iborat bo'lsa, mazmun shuni talab qilsa, birinchi qismdan keyin nuqta qo'yiladi: *Hukmlarning son va sifat jihatidan birlashgan klassifikatsiyasi. Hukmlarda terminlarning bo'linishi* («Logika» o'quv qo'llanmasi).

5. Muayyan tasnif tarkibidagi tartibni bildiruvchi raqamlardan keyin nuqta qo'yilgan bo'lsa, bu raqamlar bilan ko'rsatilgan gaplardan keyin ham nuqta qo'yiladi: *Kelishik shaklidagi so'zlar gapda boshqa so'zlar bilan quyidagicha munosabatda bo'ladi:*

1. *Qaratqich kelishigi ot bilan otni grammatik aloqaga kiritadi: kitobning varag'i, odamning gavdasi.*

2. *Tushum, jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklari otni fe'l bilan aloqaga kiritadi: kitobni o'qidi, bozorga bordim, maktabda ko'rdim, institutdan keldim.* («Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi.)

Ammo mazkur tartibni bildiruvchi raqamlar (yoki harflar) qavs bilan ajratilgan bo'lsa, ular bilan ko'rsatilgan gaplarning so'ngisidan boshqalari oxiriga nuqta emas, balki nuqtali vergul (ba'zan vergul) qo'yiladi: *Dialektologiya fanining obyekt mahalliy lahja va shevalar bo'lib, maqsadi va vazifasi quyidagilardan iborat:*

1) *ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarini har tomonlama tavsif qilish;*

2) *milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rnini va shu milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash; < ... >*

5) *umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning ma'lum hududlarda tarqalish xaritalarini tuzish va shevalarni tasnif qilish.* («O'zbek dialektologiyasi» darsligi.)

2. So'roq belgisi

1. So'roq mazmunidagi gaplar oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Hay, nima bu hammayoq jimjit bo'lib qoldi? Zebinisaxon qanilar? Saltanatxon, aylanay, o'rtoqjoningizni*

topmaysizmi? (Cho'lpon) Odamlar ko'ngliga Sen ham bitta nihol ekingmi? Bahra ololdimi bir zot yuragi? Biror qalb g'uborin yuva oldingmi? Sen ham o'z she'rlaring zamiridagi Sho'r suvlarni quva oldingmi? (E.Vohidov)

2. So'roq mazmunidagi gaplar qanday vositalar yordamida shakllangan bo'lishidan (so'roq olmoshlari, so'roq-taajjub yuklamalari, so'roq intonatsiyasi va sh.k.) qat'i nazar, ularning har qanday ko'rinishi oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Sizlar amal talashgan chog'da Kim turg'izar burchakka sizni? (E.Vohidov) Janob Pakavira, Hindistonga qachon kelgansiz? Uch yil? Uch yildan buyon qayerda istiqomat qilmoqdasiz? (P.Qodirov)*

– Xo'p, Binafsha. Familiyasi?

– A?.. Kimni?..

– O'zingizning bolangizmi, axir? (Sh.Boshbekov)

Yo'q, familiyangiz? Qurbonov? Aha, yaxshi, yaxshi! Sog'liq qalay, o'rtoq Qurbonov? Otday bo'lib yuribsizmi? (T.Murod) Ichingda armonlaring bordir, axir? (S.Ahmad)

3. So'roq mazmuni ifodalangan sodda gaplarning ham, qo'shma gaplarning ham oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Sen... bu yerda nima qilib yuribsan? (O.Yoqubov) Esingizdami, bir marta ikkalamiz yalpiz tergan edik? (O'Umarbekov)*. Ammo gapda kuchli emotsionallik, hishayajon mavjud bo'lganda, so'roq belgisidan keyin undov belgisi ham qo'yiladi: *Qachon jilovlab qo'yiladi bu ig'vogar, g'alamislar-a?! Qachon bartaraf bo'ladi bu anonimchilar-a?! (T.Murod) O'tgan bozor kuni yegan anoringni o'ynashing olib kelganmidi?! (A.Qahhor) Asqarali tog'a, bas endi, shu choyni ichaymi-yo'qmi?! (T.Malik) O'g'lingiz ot olmoqchi edi bu pulga, sizda insof degan narsa bormi?! (T.Malik)*

4. Qo'shma gaplar (bog'lovchisiz bog'langan, bog'lovchili bog'langan, ergashgan) komponentlarining har ikkisida ham so'roq mazmuni ifodalanishi mumkin, ammo so'roq belgisi faqat yaxlit qo'shma gapning oxiriga qo'yiladi: *Nega yerda uchrashdilar bu ikki malak, Nega suhbat qurmadilar fazolar aro? (E.Vohidov) O'rniga kim ekan – bilsak bo'ladimi? (E.A'zam) Biz, rahbarlarga ishonasizmi*

yo mana shunga o'xshagan podachiga ishonasizmi? (T.Murod) *Bu o'zingning fikringmi yo biror ko'rsatma bormi?* (T.Malik) *Rang-ro'yingga nima bo'ldi, tuzukmisan o'zi?* (E.A'zam)

5. Qo'shma gaplar (bog'lovchisiz bog'langan, bog'lovchili bog'langan, ergashgan) komponentlarining faqat bittasida so'roq mazmuni ifodalanishi mumkin, ammo so'roq mazmunini ifodalagan komponentning oldin yoki keyin turishidan qat'i nazar, so'roq belgisi yaxlit qo'shma gapning oxiriga qo'yiladi: *Otasi ham hayron: kimga tortgan bu qiz?* (O'.Hoshimov) *Avval menga ayting, shu qishloq qizidan olim chiqadimi?* (S.Ahmad) *Shu ahvolda o'lib-netib ketsang, shuncha bola chirqillab qolishini o'yladingmi?* (S.Ahmad) *Darhaqiqat, tuyaning ustiga g'am yukini ortsa, nega kofirlar ozod bo'ladi?* (S.Ahmad) *Esingizdami, bir marta ikkalamiz yalpiz tergan edik?* (O'.Umarbekov) *Jalil ota karaxt tortib qoldi: qayoqdan paydo bo'ldi bu dard?* (Sh.Xolmirzayev) *Qanday donishmand odamsizki, qalbmni darhol bildingiz?* (Sh.Xolmirzayev)

6. Ritorik so'roq gaplar oxiriga, asosan, so'roq belgisi qo'yiladi: *Biron orzusi bo'lmagan, biron narsaga intilmagan odamning mushukdan nima farqi bor?* (A.Qahhor) Ammo gapda kuchli emotsionallik, his-hayajon mavjud bo'lganda, so'roq belgisidan keyin undov belgisi ham qo'yiladi: *Xalqini sevgan qaysi farzand Vatanini ozod ko'rishni xohlamaydi?!* (E.A'zam)

7. So'roq mazmunidagi gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda, ulardan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: *Tosh-po'lat tajang nima deydi?* (A.Qodiriy) *Shamol nimadan paydo bo'ladir?* (Cho'lpon) *Men nechun sevaman O'zbekistonni?* (A.Oripov) *Vatanni nega sevadilar?* (B.Qosimov) *O'zbekistonda kim yaxshi yashaydi?* (Sh.Jabborov)

8. O'zganing fikr-mulohazasiga shubha yoki e'tiroz-norozilikni ifodalash uchun ba'zan matnda mazkur fikr-mulohaza bayon qilingan iqtibosdan keyin qavsga olingan so'roq belgisi qo'yiladi: *Nasriy ifoda bo'lsa: «Bu Zarafshon daryosi tepalikda joylashgani uchun (?) «Ko'hak» deb*

nom berdilar... Shu tepalikdan pastga qarab quyilgani uchun ham (?) Zarafshonni Ko'hak daryosi deydilar»(104-bet). Samarqand Afrikada yoinki Amerika qit'asida emas, shundaygina ikki qadam joyda, ko'pchiligimiz ko'rganmiz va Zarafshonning qayerdan, qanday oqishini bilamiz. Hech zamonda daryo tepalikdan pastga qarab oqqanmi? (N.Komilov. «Tarjimami yo talqin?» maqolasi.)

3. Undov belgisi

1. Undov gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Buni qarang, unashtirishni to'y deb yursa-ya! Qo'ying, domlasi, hozir unashtirishdan ham aynidim! Vaqt-soati yetganda bo'lar! Vaqt-soati yetganda, kuyovni o'zingiz topasiz! To'yga o'zingiz bosh bo'lasiz!* (A.Qahhor)

2. Tarkibida emotsionallikni kuchaytiradigan qanday, qanchalik, qanchalar, qanaqa, naqadar, muncha, bunchalik kabi so'zlar mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Yashash qanday yaxshi, tag'in shunday katta, go'zal shaharda!* (O'.Umarbekov) *Qara, u qanday yaxshi yigit!* (O'.Umarbekov) *Hayot! U naqadar murakkab va naqadar ulug'!* (O'.Umarbekov) *Bu yo'l naqadar ulug', sehrlil va muqaddasdir!* (U.Hamdani) *Chand bibi Humoyunga tegmasdan oldin qanchalik sho'x va quvnoq edi!* (P.Qodirov) *Muloyim qo'llarda ivib, suvga aylangandan keyin go'zal ko'zlarning supasida yonboshlashni muncha yaxshi ko'rar ekan bu ko'kat!* (Cho'lpon) *Ohanrabongiz bunchalik zo'r bo'lmasa!* (E.A'zam)

3. Emotsionallik darajasi kuchli bo'lgan ritorik so'roq gaplar oxiriga ba'zan undov belgisi qo'yiladi: *Ona o'z bolasiga yomonlikni ravo ko'radimi!* (A.Qahhor)

4. Buyruq, talab, undash mazmuni emotsional shaklda buyruq maylidagi fe'l yoki boshqa vositalar orqali ifodalangan buyruq gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Shukur qiling! Sevining! Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Iljaying!* (Cho'lpon) *Baxt xususida uni yanglishtirmang! Yanglishtirmang qiz bechorani!* (A.Qahhor) *Qizingizning*

baxtini birovlarining ostonasidan qidirmang! (A.Qahhor)
Oyijon, qani, bu yoqqa! (S.Ahmad)

5. His-hayajon intonatsiyasi bilan talaffuz qilingan nominativ gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Favqulodda manzara!* (*Kitlar osmonda uchib ketayotgan turnalar kabi o'tkir uchburchak hosil qilib suzib borishar edi.*) (Ch.Aytmatov) *Ana turmush! Ana kuyov-qayliq!* (*Poshshaxon bilan Sul-tonxon qayliq bo'libdimi?*) (Cho'lpon) *Shunday go'zalga musht ko'tarish!* (O.Yoqubov) *Ammo bu og'riq, bu xo'rliklarga chidamoq!* (E. A'zam)

6. Murojaat obyektini ko'rsatuvchi, ya'ni vokativ gaplar odatda emotsionallikka ega bo'ladi va ular oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ona tilim! Mehring bu qadar O'rtaguvchi ekan jonimga.* (E.Vohidov) *Do'stlar! Siz ham Matmusa Hikmatin unutmanglar.* (E.Vohidov) *Enaxon! Jonim o'rto-g'im! Bormisiz?* (Cho'lpon)

7. Emfatik urg'u olgan so'zni emotsionallikni kuchaytirish maqsadida takrorlash holatlari mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ha, ot surmoq darkor, ot surmoq!* (O.Yoqubov) *Yonib yasha to tanda jon bor, Quyosh bo'lg'in, azizim, quyosh!* (E.Vohidov) *Zebixonni qarang, Zebixonni!* (Cho'lpon)

8. Emotsionallikni kuchaytirish maqsadida bo'laklari inversiv holatda (odatdagi tartibdan farqli) qo'llangan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *O'lganim yaxshi mening! – dedi u. – Ko'ngildagidek bir siylay olmasam mehmonlarimni!* (Cho'lpon) *Orzusiga endi yetdi u!* (O'.Umarbekov)

9. Undovlar alohida gap vazifasida kelganda, undan keyin undov belgisi qo'yiladi: *Oh! U yoqda xo'rladilar, bu yoqda kaltakladilar* (R.Haydarova) *Hoy! Ovqatlaringdan darak bormi?* (O'.Umarbekov) *Obbo! Yana kutarkanmiz-da!* (O'.Umarbekov) *Kisht! Kisht-e, qirilibgina ketgur!..* (Sh.Boshbekov)

10. Tarkibida his-hayajon undovlari mavjud bo'lgan gaplarda emotsionallik yorqin ifodalanadi va bunday gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *O ayol qalbi! Dunyoda*

mavjud barcha fojialar sel bo'lib yopirilsa chidar-u, ammo erining xiyonatiga sira-sira chiday olmas! (T.Malik) *Ey Odam farzandlari! U o'limni va hayotni sizlarning qaysi birlaringiz amalda yaxshiroq ekanliklaringizni sinash uchun yaratgandir.* (T.Malik) *Eh, xo'rlik qursin!* (Oybek) *O'sha lahza ona bilan farzand orasi, Oh, naqadar yaqin edi, naqadar uzoq!* (E.Vohidov)

11. Salomlashish-xayrlashish, tabrik, minnatdorlik, tashakkur, uzrxohlik, ma'qullash, rag'batlantirish kabi muomala odatlarini bildiradigan gaplarda ham ko'pincha emotsionallik yorqin ifodalanadi va ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Men ketdim! Xayr!* (O'.Hoshimov) *Xayriyat! (Bu kimsasiz orolda bittagina insofli tirik odam bor ekan!)* (T.Malik) *Marhamat! (Ulug'sifat bo'lib ko'rinish uchun — o'ttiz yoshdaman demoqchi edi.)* (Ch.Aytmatov) *Ofarin! Haq gapni aytayotir!* (Ch.Aytmatov) *(Bunga chidash mumkinmi?!)* *Yo'q!* (T.Malik) *Balli! Ot aylanib qozig'ini topadi!* (A.Qahhor) *Avvalambor, to'ylaring muborak bo'lsin!* (Sh.Xolmirzayev)

12. Gapda emotsionallik darajasining behad ortiq ekanligini ko'rsatish uchun ba'zan gap oxiriga birdan ortiq (uchtagacha) undov belgisi qo'yilishi mumkin: *Voydod! Ayajon!! – qichqirdi kimdir. – Meni tashlab ketmang, ayajon!!!* (O'.Umarbekov) *Ha, men o'g'riman!!! Shu yo' bilan kun ko'raman! Sen tug'ilguninggachayam shunaqa edi* (Sh.Boshbekov)

13. Undov gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda ham ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ko'klam keladir!* (Cho'lpon. She'r sarlavhasi) *Qovun tushiray debman-ku!* (S.Ahmad. Hajviy hikoya sarlavhasi)

14. O'zganing fikr-mulohazasiga muallifning o'ta ma'qullash, alohida ta'kidlash, rozilik yoki kinoya-achchiqlanish, ajablanish munosabatini ifodalash uchun ba'zan matnda mazkur fikr-mulohaza bayon qilingan iqtibosdan keyin qavsga olingan undov belgisi qo'yiladi: *Iqtisodiy yuksalish natijasida, turmush darajasi sezilarli ravishda yaxshilangan – onalar o'limi 2 barobar, bolalar*

o'limi 3 barobar kamaygan, odamlarning o'rtacha umr ko'rishi 67 yoshdan 73 (!) yoshga, jumladan, ayollarning o'rtacha umr ko'rishi 75 (!) yoshga yetgan. (A.Ibrohimov. «Umrimiz boqiydir, boqiy!» maqolasi) Lekin bu fikrlarga kelguncha she'ning markaziy qismidagi vaqtning yangi tufli kiyib o'tishi-yu lirik qahramonning eti (!) eski tuffilardek teshilib ketishi nimani anglatadi, harchand tirishmay, idrok etolmadim. (B.Nazarov. «Yigirma yoshdagi shoirlarimiz» maqolasi.)

4. Ko'pnuqta

1. Mazmunan tugallanmagan darak gaplar oxiriga ko'pnuqta qo'yiladi: *To'yni kelasi yil qilsak qilarmiz... (A.Qahhor) Poyezdga bilet olib qo'ygan bo'lsak, poyezd uch soatdan keyin ketsa... (A.Qahhor) Bo'lmasa, kunda nima ayb, xudoning hamishagidek karami keng bir kuni... (A. A'zam)*

2. Gapdagi turli uzilishlarni ko'rsatish uchun ko'pnuqta qo'yiladi: *Hay-hay, ukam, shundoq baobro' odam sizni ko'rgani kelsa-yu, siz xursand bo'lish o'rniga... (A. A'zam)*

3. Gap muallifining o'ylanib qolish, ikkilanish, haya-jonlanish kabi holatlarini ko'rsatish uchun ko'pnuqta qo'yiladi: *O'zing tengi bolalar lager palatkalarida maza qilib uxlab yotganida, sen suv sepib, yo'lka supurishing... Nima desam ekan... Sal alam qiladi kishiga. (O'.Hoshimov) Mayli, chavgonni... ertaga peshindan so'ng tamosho qilg'aymiz. (P.Qodirov) Hazratim, ijizat bering, – dedi. – Men qizni... ko'rib, rizoligini olmaguncha... kimligini aytmay turay. (P.Qodirov)*

4. Nutqda kutilmaganda bir fikrdan boshqasiga o'tib ketishni ko'rsatish uchun gapda ayni o'tish o'rniga ko'pnuqta qo'yiladi: *Seni siypab, erkalatib, Asta-sekin ko'kartirgan Go'zal ko'klam... o'tib ketdi. (Cho'lpon) Yarim kechada uyga qaytsam... hammayoq jimjit. (O'.Hoshimov)*

5. Gapda berilgan sanoqdagi qatorni yana davom ettirish mumkinligini, uning tugamaganligini ko'rsatish

uchun ko'pnuqta qo'yiladi: *Gullarning nomini juda topib qo'yishadi-da, – dedi, – tugmachagul, gulibeor, qirqog'ayni, oqqaldirg'och...* (N.Eshonqul) *Bolaligimda ko'p kasal bo'lardim: qizamiq, ko'kyo'tal, bezgak...* (O'.Hoshimov)

6. Mazmuni aniq ochilmagan gaplardan keyin ko'pnuqta qo'yiladi va undan keyin shu mazmuni ochadigan gap keltiriladi: *1914-yil... Shu yildan o'zbek she'riyati osmonida «Cho'lpon» degan mitti yulduz charaqlay boshladi.* (N.Karimov)

7. Matnda muayyan sabab bilan uzilib qolgan fikr bayonining davom ettirilganini ko'rsatish uchun gap boshiga ko'pnuqta qo'yiladi: *...Bolaligimni eslasam, iliq yoz kechalari ko'z oldimga keladi.* (O'.Hoshimov) *...Bu tushning oxiri emas edi. Bu ibtidosi edi.* (N.Eshonqul)

8. Sarlavha vazifasida qo'llangan gaplardan keyin mazmun taqozosiga muvofiq ko'pnuqta qo'yiladi: *Bir yigit kuylar ekan...* (Oybek. She'r sarlavhasi) *Yoshlikni eslab...* (Oybek. She'r sarlavhasi) *Iztirob ekan-ku muhabbat!..* (X.Do'stmuhammad. Hikoyalar turkumining nomi.)

Tinish belgilarining gap ichida qo'llanishi

1. Vergul

1. Gapda bog'lovchisiz, tenglanish intonatsiyasi bilan bog'langan uyushiq bo'laklar bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Kitob, qalam, daftar bo'lsin yo'ldoshing.* (Habibiy) *Bir kuni avliyoning huzuriga baland bo'yli, uzun sochlari yelkasiga tushgan, yalangoyoq bir odam kirib keladi.* (I.Sulton) *Stolga ikkita muzqaymoq, bir shisha limonad, ikkita bo'sh stakan qo'yildi.* (Sh.Boshbekov)

2. Zidlovchi teng bog'lovchilar vositasida bog'langan uyushiq bo'laklar ishtirok etgan gaplarda mazkur bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Dadam sekin, ammo tahdidli ohangda dedi.* (O'.Hoshimov) *Oqto'sh Xo'jayinning rahmi kelayotganini, lekin ilojsiz ekanini tushundi.* (B.Murod Ali) *Mingboshi bu birgina, lekin kutilmagan so'zga bir oz hayron bo'ldi.* (Cho'lpon)

3. Takror qo'llanuvchi teng bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi birliklar (biriktiruvchi, ayiruvchi, inkor) vositasida bog'langan uyushiq bo'laklar vergul bilan ajratiladi: *Odam bir yo'la ham muhabbatidan, ham do'stidan ajralib qolsa yomon bo'larkan.* (O'.Hoshimov) *Yo qayg'u, yo sevinch ko'zga berar yosh.* (I.Mirzo) *O'ldiradir bir kun meni yo unisi, yo bunisi.* (A.Obidjon) *Oyim goh menga, goh Hoji buvaga qarar edi.* (O'.Hoshimov) *Yo'lchi ba'zan yolg'iz, ba'zan o'z yoniga birovni hamroh qilib, suv keltirar edi.* (Oybek) *Bunda bor na ofat, na g'urbat, na g'am.* (G'.G'ulom) *Lekin hozir bu haqda o'ylashga uning na imkoni, na xohishi bor edi.* (O'.Umarbekov)

4. Murojaat obyektini ifodalovchi undalmalar gapning boshida kelganda, undan keyin, gap o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *O'g'lim, gapimga diqqat bilan quloq sol.* (I.Sulton) *Xudoning dargohi keng, o'g'lim, tavba qil.* (I.Sulton) *O'zingiz ayta qoling, Matlubaxon.* (O.Yoqubov)

5. Undovlar gapning boshida kelganda, undan keyin, gap o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Ajabo, sening qismating biznikidan farqli emasmi?* (I.Sulton) *Voy, muncha ochilib ketibsani!* (O.Yoqubov) *Kuzatishda foydalaniladigan zamonaviy uskunalarning rivojlanib ketgani esa, eh-he-e, alohida mavzu.* (X.Do'stmuhammad) *Shu tobda bir g'aram bedaning ustiga chiqib cho'zilsang bormi, oh, buning gashtiga nima yetsin!* (M.Mansur) *Vaqt-soati yetganga o'xshayapti, uf-f.* (X.Do'stmuhammad)

Ammo gapda undalmalardan oldin kelgan undovlar odatda undash, murojaatni kuchli darajada ifodalash uchun xizmat qiladi, shuning uchun undalmalar oldidan kelgan undovlardan so'ng odatda vergul qo'yilmaydi: *Kel, ey Furqat, suxanni muxtasar qil.* (Furqat) *Ey qotil, nega shunday azim terakni nobud qilding?* («El desa Navoiyni» kitobi.) *Kunlar g'animat, e og'a, bu davr-u davron qaytmagay.* (A.Obidjon) *Hoy egachi, shu yerlikmisiz?* (O'.Hoshimov) *Chuh jonivor, chuh* (Ch.Aytmatov)

6. Kirish soʻz va kirish birikmalar (soʻzlovchining bayon qilinayotgan fikrga munosabatini ifodalaydi) gapning boshida kelganda, undan keyin, gap oʻrtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul qoʻyiladi: *Afsuski, u haqiqatning yuza qatlaminigina koʻra oldi.* (I.Sulton) *Nihoyat, moʻljallagan joyiga yetib keldi.* (Sh.Boshbekov) *Juvonning toqati toq boʻldi, shekilli, dumalayotgan oʻgʻlini yerdan yulqib koʻtardi.* (Oʻ.Hoshimov) *Oftobni ona deyishlari, ehtimol, shundandir.* (Oʻ.Hoshimov) *Hali hech kim bilmaydi, menimcha.* (A.Namozov) *Ularning fikricha, Akbarning shuhrati va obroʻsi davlat manfaatlariga xizmat qiladi.* (P.Qodirov) *Maʼlumotlarga koʻra, oʻsmirlar olamidagi jinoyatning 70 foizi aynan shu badmastlik oqibati ekan.* (T.Malik) *Mavlono Majdiddinning aytishiga koʻra, xazinada atigi ikki tuman ham pul qolmabdur.* (I.Sulton) *Koʻp emas, bir-ikki kun birga ulfatchilik qilib, oʻz taʼbiri bilan aytganda, «jinnilik» qilib ketadi.* (O.Yoqubov)

7. Kirish gaplar (soʻzlovchining bayon qilinayotgan fikrga munosabatini ifodalaydi) ham asosiy gapning boshida kelganda, undan keyin, oʻrtasida kelganda, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qoʻyiladi: *Oʻylab qarasam, pastkashlikning katta-kichigi boʻlmas ekan.* (Said Ahmad) *Oʻzingiz bilasiz, nimaiki yangi gap chiqsa, avval shofyor xalqi biladi.* (S.Ahmad) *Men sizga aytsam, oʻrtoq Eshquvvatov, asrimizning oʻziga xos kasalliklaridan biri ham shu... asab kasalligi boʻlyapti.* (Sh.Xolmirzayev) *Bamisoli qalam emas, men sizga aytsam, ovozsiz oʻqday gap bu.* (A.Muxtor) *Chorva ham, oʻzingiz bilasiz, haminqadar.* (S.Ahmad) *Bir parcha qogʻozga yozilgan joʻngina xat har qanday odamning boshiga yetardi, men sizga aytsam.* (A.Muxtor) *Sizni dogʻda qoldirmaydi, ishonavering!* (U.Uteuliyev)

8. Gapda qani, nima, xoʻsh kabi soʻzlar gap boʻlamlari bilan grammatik aloqaga kirishmagan holda turli modal maʼno nozikliklarini ifodalashga xizmat qilib, asosiy gapning boshida kelganda, undan keyin, oʻrtasida kelganda, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qoʻyiladi: *Qani, Yoʻldoshali, oshga*

qarang. (O. Jorqinboyev) *Nima, men go'dakmidim?* (Sh. Xolmirzayev) *Men qachon non-u tuz ko'tarib, yovuzlarga peshvoz chiqqan ekanman, qani, ayt!* (A. Muxtor) *Xo'sh, nima qilish kerak endi?* (Sh. Xolmirzayev) *Suvi bir xil, yeri bir xil, lekin ikkita baravarini topib ber, qani?* (A.A'zam) *Tushundim, xo'sh?* (T. Murod)

Ba'zan mazkur so'zlar yonma-yon kelsa, ular ham bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Xo'sh, qani, bizga qanday xabarlar keltirdingiz?* (E.Vohidov) *Qani, xo'sh, masalan, choynakning qopqog'ini ruscha nima deydi?* (A.Qahhor)

9. Salomlashish-xayrlashish, tabrik, minnatdorlik, ta-shakkur, uzrxohlik, ma'qullash, rag'batlantirish kabi muomala odatlarini bildiradigan so'z va qoliplashgan birikmalar gap boshida kelsa, undan keyin, o'rtasida kelsa, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Salom, Amirqul aka, hormang!* (O'. Umarbekov) *Xayr, siz bilan kechqurun ko'rishamiz.* (T. Malik) *Uzr, tajribasizlik qilibman.* (A. Meliboyev) *Og'ayni, tegib ketgan bo'lsa, uzr, kechiring.* (A. Obidjon) *Rahmat, do'stlar, buning hojati yo'q.* (P. Qodirov) *Marhamat, keling, o'rtoq Abdurahmonov!* (Sh. Xolmirzayev) *Xudoga shukur, qo'sh-nilarim tillo odamlar.* (T.Malik) *Shukur, sog', ba'zi ishlar bilan bo'lib kelolmadi.* (A. Qodiriy) *Men esam, shukur, yuzdan o'tdim.* (A. Abdullayev)

10. Gapda tasdiq (*ha, xo'p, mayli*) va inkor (*yo'q*) ni bildiradigan so'zlar alohida gap yoki gap bo'lagi vazifasida qo'llanmagan va boshqa gap bo'lagi bilan grammatik aloqaga kirishmagan hollarda ular vergul bilan ajratiladi: *Ha, balli, buni fahmlab yetibsan.* (T.Malik) *Xo'p, men shug'ullanaman bu bilan.* (O'.Umarbekov) *Mayli, yaxshi o'qish bo'lsa, bora qolsin.* (O'.Umarbekov) *Yo'q, u ertaga uchrashuvga bormaydi.* (O.Yoqubov) *Sen-ku, mayli, o'zimiznikisan.* (U.Hamdani)

Tasdiq bildiruvchi so'zlar yonma-yon qo'llanganda, ular vergul bilan ajratiladi: *Ha, mayli, bir piyola choy ichsak ichibmiz-da.* (U.Hamdani) *Xo'p, mayli, agar Otani sizning makoningizga olib borsam, yaxshi kuta olasizmi?* (O.Yoqubov)

11. Gapda takrorlangan so'zlar orasiga vergul qo'yiladi: *Qani, qani, mehmonlarning qo'lga suv quyuringlar.* (A.Obidjon) *Kelib, mana, Farhodning uyqusini buzishibdi, uzr, uzr.* (E.A'zam) *Rahmat, rahmat, o'zlari ko'raversinlar.* (E.A'zam) *Hozir, hozir mo'yqalamni olaman-u... mana bunday qilib...* (O.Jorqinboyev) *Bas, bas! Buyog'ini eshiting, opa.* (Sh.Xolmirzayev) *Yo'q, yo'q, siz meni jentlmenlik yoshidan o'tgan deb o'ylamang.* (P.Qodirov)

12. Muayyan ikkinchi darajali bo'lakni mazmun va mantiq jihatidan odatdagiga qaraganda kuchli, ta'sirli, emotsional qilib berish, uning ma'nosini izohlash, aniq-lashtirish maqsadi bilan mazkur bo'lak gapda ajratiladi va bunday ajratilgan bo'laklarning har ikki tomoniga odatda vergul qo'yiladi (ba'zan ifoda maqsadiga muvofiq tire ham qo'llanadi, bu haqda quyiroqda aytiladi): *Enaxonning onasi, o'zi pakana va uning ustiga bukchaygan kampir, o'yin qilgan bo'lib, hammani kuldirdi.* (Cho'lpon) *Onam uvushgan oyoqlarini uqalagancha orqaga, bola yig'layotgan tomonga, qarab ketdi.* (O'.Hoshimov) *Qayerdadir, yaqin joyda, daryo shovullaydi.* (O'.Hoshimov) *Haligi yigit, qo'lida tuguni bor edi-ku, sartarosh, ertaga ta'tilga chiqar ekan.* (A.G'ulomov) *Nasihatimni, otangning so'zini, esingda tut.* (A.G'ulomov) *Kechqurun, yotar paytda, kampir ikkovini yoniga chaqirib, o'z fikrini aytdi.* (Cho'lpon)

13. Gapda *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar o'ziga tobe boshqa so'zlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin vergul qo'yiladi: *Uni kim quchoqlab, kim o'padi?* (Cho'lpon) *Binafsha uzoqdan yugurib kelib, dadasining bo'yniga osilib oldi.* (Sh.Boshbekov) *Ular soy bo'yiga chodir tikib, bir-ikki hafta turishgan edi.* (O.Yoqubov) *Qaysi bir yil olis bir qishloqdan o'gay akasi kelib, uch-to'rt kun qo'nib ketgan edi.* (Cho'lpon) *Siz, axir, men bilan bir shapaloq yerni talashib, shu to'g'rida nari-beri bo'lishib, shu tufayli shaharga kelib qolgan edingiz...* (Cho'lpon)

Ammo *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar o'ziga tobe boshqa so'zlar bilan kengaymagan bo'lsa,

ravishdoshlar odatdagi ravishlar bilan bir xil ma'noviy-grammatik maqomda bo'ladi va shuning uchun ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Qo'shni xonada turadigan bir qiz yugurib kirdi.* (O.Yoqubov) *Divanda g'ujanak bo'lib uxlab yotar edi.* (O.Yoqubov) *Kotiba ko'zlarini pirpiratib chiqib ketdi.* (A.Namozov)

Biroq kengaymagan ravishdosh bilan fe'l kesim orasida to'ldiruvchi yoki hol vazifasidagi so'zlar kelganda, shu bo'limning 13-bandidagi kabi, ravishdoshdan so'ng vergul qo'yiladi: *Matluba bir-bir bosib, orqaga qaytdi.* (O.Yoqubov) *Ko'klamning sayroqi qushlari tabiat ko'rinishlarini kuylamoqdalar, ko'm-ko'k ko'katlar silkinib, qushlarni olqishlamoqdalar.* (Oybek)

Shuningdek, *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshli qurilmalar tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo'lsa, ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Bugun... yeng shimarib ishlab o'tirsam, qo'ng'iroq bo'lib qoldi.* (A.Meliboyev) *Og'zingga qarab gapir, men Vatan uchun jang qilib edim!* (T.Murod) *Ammo ko'zingga qarab ishla.* (T.Murod) *Zum o'tmay qo'lini yuvib chiqdi.* (O'.Hoshimov)

14. Gapda *-gach* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar o'ziga tobe boshqa so'zlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin vergul qo'yiladi: *Bir marta qaysi bir to'y bir haftaga cho'zilib ketgach, oltinchi kuni bizning so'fi eshondan so'ramay qochib kelgan!* (Cho'lpon) *So'fining baqirishidan so'ng bir oz shoshib turgach, ular yugurgancha uyga kirdilar.* (Cho'lpon) *Hech natija bo'lmagach, uni bo'shatishga qaror qilindi.* (T.Sodiqova) *Maydonga to'rtta nazoratchi kirib kelgach, gazetchilar shaqirlatib suratga tushira boshlashdi.* (N.Eshonqul)

15. Gapda *-gan* qo'shimchasi bilan yasalgan va o'rin-payt kelishigining qo'shimchasini olgan sifatdoshlar o'ziga tobe so'zlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin vergul qo'yiladi: *Otam cho'ponlik qilganda, men qo'zi-uloq boqqanman.* (Sh.Xolmirzayev) *Ular dabdurustdan o'rinlaridan turishganda, tag'in xijolat*

hissi ezdi meni. (Sh.Xolmirzayev) Qosimjon mashinada xotinini bir aylantirmoqchi bo'lib turganda, eshik taqillab qoldi. (S.Ahmad) O'yin tamom bo'lib, palov dasturxonini yozilganda, oy ancha balandga ko'tarilgan edi. (Cho'lpon)

Ammo gapda *-gan* qo'shimchasi bilan yasalgan va o'rin-payt kelishigi qo'shimchasini olgan sifatdoshlar o'ziga tobe so'zlar bilan kengayib kelmagan bo'lsa, ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Kutilmaganda yaqinginada Eronga otlangan Amir Temur Ko'ragondan chopar yetganini aytdilar. (M.Ali) Kulganda ham silkinib-silkinib kuladi. (S.Ahmad) O'n so'm qarz berib turing, xotinim kelganda beradi. (S.Ahmad) Qariganda gina-kuduratni unutib, bordi-keldi qilaylik. (T.Malik)*

Shuningdek, *-gan* qo'shimchasi bilan yasalgan va o'rin-payt kelishigi qo'shimchasini olgan sifatdoshi qurilmalar tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo'lsa, ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Ko'pam hovliqavermanglar, kelinni kelganda ko'r, sepini yoyganda ko'r. (S.Ahmad) U kun bo'yi saroydagi do'kondan chiqmas, uyga qosh qorayganda qaytardi. (T.Malik) Noinsofning kech kirganda uxlashini qarang! (Cho'lpon) Bir yilgacha marosimlarni o'tkazaman deb, qoqqanda qozig'im, osganda xurmacham qolmaydi. (S.Ahmad)*

16. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'rtasida alohida mazmuniy munosabatlar mavjud bo'lmay, bu gaplar bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'lgan (bo'ladigan, bo'layotgan) voqea-hodisalarni ifodalasa, odatda ular o'rtasiga vergul qo'yiladi: *Ko'klamning sayroqi qushlari tabiat ko'rinishlarini kuylamoqdalar, ko'm-ko'k ko'katlar silkinib, qushlarni olqishlamoqdalar. (Oybek) Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi. (H.Olimjon) Sohobqironning bug'doyrang yuzi xiyol qoraydi, ko'zlari katta-katta ochildi. (M.Ali) Avval ular bizga yetib olishsin, keyin birga jo'naymiz. (X.To'xtaboyev) Sidiqjon to'xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi. (A.Qahhor)*

17. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro ammo, lekin, biroq kabi zidlovchi bog'lovchilar

bilan bog'langanda, bu bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Kunlar ilib qolgan, ammo yerdan hali qishning zahri ketmagan.* (O'.Hoshimov) *U xuddi shu shaharga kelayotgan yo'lovchiday chaqqon tushdi, lekin qayerga kelganini hali bilmasdi.* (A.Muxtor) *Havo aytarli sovuq emas, biroq kuchsiz izg'irin badanni junjiktiradi.* (T.Malik) *Hammasini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo.* (H.Olimjon)

18. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro -u (-yu), -da yuklamalari vositasida bog'langanda, bu yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi: *Mevasini yeng-u, bog'ini surishtirmang, jonidan!* (O.Yoqubov) *Termometr hamshiraning qo'lidan tushib ketdi-yu, bir tomchi simob yaltirab polga dumaladi.* (S.Ahmad) *Zum o'tmay qo'lini yuvib chiqdi-da, mehmonlarni kutib olish uchun shoshildi.* (O'.Hoshimov) *Lo'li yigit Hikmatilloning kaftini chap qo'lga olib, o'ng qo'li bilan sharaqlatib urdi-da, poyezdga qarab yugurib ketdi.* (O.Yoqubov) *Bu holat mazkur yuklamalardan keyin zidlovchi bog'lovchilar qo'llanganda ham saqlanadi: Bu holat shuv etib o'tib ketdi-yu, lekin kayfiyatimni buzdi.* (A.A'zam) *Soqchilar yaqinlashayotgan qora sharpani ko'rishdi-yu, ammo uxlab qolganlarini o'zlari ham sezishmadi.* (T.Malik)

19. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro takrorlangan ayiruvchi bog'lovchilar (yo..., yo...; goh..., goh...; dam..., dam... kabi) bilan bog'langanda, takrorlanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Yo mehmon kelganini bilmaydi, yo o'zini bilmaganlikka soladi.* (N.Jaloliddin) *Dam jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi.* (Oybek) *Nuri goh sevinib, shirin xayollarga boradi, goh butun vujudini qo'rquv bosadi.* (Oybek) *Goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman.* (O'.Hoshimov)

20. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro takrorlangan inkor bog'lovchisi (na..., na...) bilan bog'langanda, takrorlanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Na bironta odamning sharpasi ko'rindi, na bir*

shitirlagan tovush eshitildi. (O'.Umarbekov) Na savdo-sotiq qiladi, na dehqonchilikka urinadi, na kosib-hunarmandlik peshasini tutadi. (Cho'lpon)

21. Ergashgan qo'shma gaplarda ergash gap bosh gap bilan *chunki, negaki, shuning uchun, go'yo kabi* bog'lovchilar yoki bog'lovchi vositalar bilan bog'lansa, ulardan oldin vergul qo'yiladi: *Ular mening aytganimni qilishadi, chunki men oilamizning kenjatoyiman. (E.A'zam) Hozircha shunday deymiz, negaki uning o'zi shu uchrashuvni uzoq vaqtgacha baxtim deb yurdi. (O'.Umarbekov) U Mingbuloqqa kelganidan xursand, shuning uchun xayollari Mingbuloqdek tiniq edi. (O'.Umarbekov) Tamara sahnada qushday uchadi, go'yo go'zal tovus o'ynab uchadi. (G'.G'ulom)*

22. Ergash gap bosh gapga *-ki* yordamida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Odam bolasi borki, barhayotlikni orzu qiladi. (I.Sulton) Bu hol shu qadar tez sodir bo'ldiki, Shavkat biron nima tushunishga ham ulgurmadi. (Sh.Boshbekov) Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlaymanki, mening kasb tanlashimga otamning do'mbirasi sababchi bo'lgan. (M.M.Do'st)*

23. Kesimi shart maylidagi fe'l (*-sa* qo'shimchasini olgan) bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplarda mazkur kesimdan keyin vergul qo'yiladi: *Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi. (Maqol) Qayerda ahillik bo'lsa, o'sha yerda qut-baraka bo'ladi. («Tafakkur gulshani») Kim yalqov bo'lsa, uning qo'lida obod yer ham xarob bo'ladi. (S.Abdulla) Ko'ziga nima ko'rinsa, shu uni qiziqтира boshladi. (Oybek) Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi. (Cho'lpon)*

24. To'siqsiz ergash gaplarning kesimi (*-sa* ham shaklida ifodalangan)dan keyin vergul qo'yiladi: *Shahodat xola ko'nglida qarshi bo'lsa ham, erining ra'yini qaytara olmadi. (O'.Umarbekov) Yarim tunda yotsa ham, ertalab tong otar-otmas uyg'onar edi. (P.Qodirov) U o'g'lining tirishib o'qiyotganini bilsa ham, talabni yanada qattiqroq qo'yaverardi. (T.Malik)*

25. Ergash gap bosh gapga *deb* vositasida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Hovlidagi supaga to'shalgan bo'ya ustiga yoyilgan turshaklarni qush talamasin deb, qo'riqlab o'tirdim.* (O'.Hoshimov) *Vatan uchun jangga bor deb, qurol berdim qo'lingga.* (H.Olimjon) *Yubkaga mos tushsin deb, yo'g'on poshnali qora amirkon tufisini ham berdi.* (O'.Umarbekov)

26. Ba'zan *deb* shakli gap tarkibida *sababli, tufayli, uchun* kabi yordamchi so'zlarning sinonimi kabi qo'llanadi, bunday holatlarda *deb* so'zidan keyin ham, oldin ham vergul qo'yilmaydi: *Arzimagan oshiq-ma'shuqning xati deb butun pochta ovora bo'ladi.* (O'.Umarbekov) *Yur, seni deb men ham kechikypman.* (A.Namozov) *Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.* (Cho'lpon)

– *Nega... Nega o'ldiribdi?*

– *Sizning ishingiz deb.*

– *Mening ishim? – hayron bo'ldi Rahim Saidov.*

– *Ha. I-109 S deb. Ular preparatingizni yo o'g'irlamoqchi, yo yo'q qilmoqchi bo'lishgan. Xotiningiz... Munisxon bosh tortgan.* (O'.Umarbekov)

27. Ba'zan *deb* shakli gap tarkibi sifatida yordamchi so'zining sinonimi kabi qo'llanadi, bunday holatlarda ham *deb* so'zidan keyin ham, oldin ham vergul qo'yilmaydi: *Uyga ham, xotiniga ham o'z institutining, o'z hayotining bir qismi deb qarardi.* (O'.Umarbekov) *Said buni sovg'alarning debochasi deb bilardi.* (U.Hamdani) *U senga odam deb qaraydi.* (Cho'lpon) *Albatta, bu unga Mirazim oldida o'zini gunohkor deb his etmasligi uchun yetarli emasdi.* (U.Hamdani)

2. Nuqtali vergul

1. Gapda uyushiq bo'laklar meyoridan ortiq ko'p bo'lganda, ularni muayyan bir tarzda guruhlab berish zarurati tug'iladi va ayni shu guruhlarning har biri nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Demak, bu daraxt ro'dapo boyar choponlarini-yu xipcha kamzul, yasama sochlarni; qora*

frak va silindrlar-u charm kurtka va budyonovkalarni; shalviragan ishtonlar-u torpocha shimlarni ko'rgan. (R.Hamzatov)

2. Muayyan tasnif tarkibidagi tartibni bildiruvchi raqamlar (yoki harflar) yarim qavs bilan ajratilgan bo'lsa, ular bilan ko'rsatilgan so'z, so'z birikmasi va gaplar oxiriga (eng so'ngisidan tashqari) nuqtali vergul (ba'zan vergul) qo'yiladi: *Nutq ham til va yozuv kabi ikki xil shaklga ega:*

- a) *og'zaki nutq;* b) *yozma nutq.* («Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi) To'liqsiz gaplar bir qancha ko'rinishda bo'ladi:

1) *ega aytilmagan bo'ladi <...>;*

2) *kesim aytilmagan bo'ladi <...>;*

3) *ega ham, kesim ham aytilmagan bo'ladi <...>;*

4) *ikkinchi darajali bo'laklar aytilmagan bo'ladi <...>.*

(A.G'ulomov)

3. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplar mazmunan sezilarli mustaqil bo'lib, bir-biriga mazmunan bevosita yaqin bo'lmaganda, odatda ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.* (A.Qahhor) *Faqat pashsha g'ing'illaydi, bemor inqillaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitaladi.* (A.Qahhor) *U otasi singari baland bo'yli, keng yag'rinli; otda ko'p yurgani uchun oyog'ini kerib tashlaydi, ovda ko'p bo'lganidan fikrini qo'l harakati bilan ham tushuntirib gapiradi.* (Sh.Xolmirzayev)

4. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplar bir nechta bo'lsa, ularning mazmunan bir-biriga yaqinlari vergul bilan ajratilib, qolgan muayyan bir yoki bir nechta nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Xotin uzoq yig'ladi, eriga qattiq gapirganiga pushaymon bo'ldi, o'zini qarg'adi, o'lim tiladi; yig'dan tolib, tashqariga chiqdi.* (A.Qahhor) *Unsin ko'kragiga nihoyatda og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib tentirab ketdi-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa, jonvor yelkasidan tushipti, emaklab boyagi sag'ananing orqasiga o'tib ketdi.* (A.Qahhor) *Yigit*

pochasini shimarib olgan, ikkisi ham oftobda pishib, yuzlari bo'g'riqib ketgan; buloqni topib borib, uzala tushganча rosa suvga to'yishdi, yuzlarini chayib, bir-birlariga suv sachratib o'ynashdi, yayrab ketib, xoli joyda ekanliklarini unutishdi, shekilli, xuddi o'z uylaridagiday qiy-chuv qilishdi. (A.Muxtor)

5. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplarda ifodalangan voqea-hodisalarni solishtirish, qiyoslash mazmuni aniq ifodalanganda, ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Ba'zilar ularning juda-juda inoq yashashlarini aytisharmish; ba'zilar esa aksincha, gap tarqatisharkanki, osmondan tushib, yerdan chiqqandek ko'payishib ketgan odamlarning bir-birlarini ko'rishga ko'zlari, otishga o'qlari yo'q. (Sh.Bo'tayev) Hovuzni o'ragan pastak devor ortidagi tosh ko'chadan qachon o'tsangiz, changalzordan qushlar chug'urini eshitasiz; hovuzning u tarafidagi supada esa oq tug'i o'ngib ketgan tanho qabr ko'rinib turadi. (Sh.Xolmirzayev)*

6. Bir qancha gaplar uyushganday bo'lib, yaxlit bir bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etganda, ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Razzoq so'fining sovuq yuzlari uning ko'zlaridan yiroqlashgan; nasihat yo'li bilan minglarcha marta aytilgan va ta'kidlangan so'zlar unutilgan; sovuq so'filarning «harom» degan da'volari sinib, parcha-parcha bo'lgan; «nomahramlik» safsatalari ot oyoqlari ostida yanchilgan; to'rt devorning bu tutqun qizi o'ziga o'xshagan tutqunlardan boshqa hech bir guvoh va tilchi bo'lmagan shu keng dalaning quloch yetmas bag'rida yillardan beri tugilib kelgan alamlarini kuyga aylantirib, cheksiz bo'shliqlarga yoyib yuborgan edi. (Cho'lpon)*

3. Tire

1. Ot kesim ot, son, olmosh, harakat nomi, taqlidiy so'zlar yoki ular hokim bo'lgan so'z birikmalari bilan ifodalanib, bog'lamasiz qo'llanganda, ega va kesim orasiga tire qo'yiladi: *Ulug' ustozlarim so'zi – qoida. (I.Mirzo)*

O'g'ilni uylantirish – otaning vazifasi.(A.Mamarasulov)
Uyqu – umrning tanobi! (Cho'lpon) *Samarqand – olamning sayqali, ko'rki.* (I.Mirzo) *Bu – hayvonlarga xos bo'lmagan xislat.* (H.Shayxov) *Dunyo go'zali – sen, qadoqqo'l singlim.* (I.Mirzo) *Ikki o'n besh – bir o'ttiz.* (Maqol) *Lekin hozir bizni qiynayotgan birdan bir masala – siz bilan bevosita fikr almashish metodikasini aniqlash.* (H.Shayxov) *Oyoq osti – «chilip-chilip», Zirqiraydi eski yaralar...* (A.Muxtor) *Shabnam, bu – tunda oy to'kkan achchiq yosh, Hovur, bu – quyoshning ko'ksida alam.* (I.Mirzo)

2. Ammo ot kesim inkor shaklida (ya'ni undan keyin inkor ifodalovchi emas so'zi kelgan) bo'lsa, ega va kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Har qalay, er xotinning yugurdagi emas.* (A.Mamarasulov) *Salim Karimovich yomon odam emas.* (O.Yoqubov) *Odam bolasi quyvon emas-ku! Yiliga o'n-o'n beshtadan tug'sa.* (S.Ahmad)

3. Agar ega bilan ot kesim orasida kirish so'z, undovlar kelsa, ular orasiga tire qo'yilmaydi: *Rashk, avvalo, kuchli muhabbat belgisi.* (O'.Hoshimov) *Tantana qahramoni, albatta, Bahrom Farang.* (M.Xo'jayev)

4. Ega bilan ot kesim orasida ham, faqat kabi yuklamalar kelgan bo'lsa, ot kesimdan oldin tire qo'yilmaydi: *Rahmat ham o'qituvchi. Velosiped ham transport vositasi. Mening bilganim faqat Sunnatullayev.* (T.Malik)

5. Ot kesimli gap tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo'lsa, ega va ot kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Insonning qo'li gul.* (Maqol)

6. Ega kishilik olmoshlari bilan ifodalanganda, odatda ot kesimdan oldin tire qo'yilmaydi: *Sen Lutfiyning so'lim g'azali.* (A.Oripov) *Sen urush qatnashchisi.* (T.Murod) Ammo qarshilantirish ma'nosi voqelanganda, tire qo'yiladi: *Men – o'qituvchi, sen – talaba.*

7. Ot kesim (yoki ega) so'roq olmoshlari bilan yoki yuklamali so'zlar bilan ifodalanganda, ega va ot kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Do'sting kim? Do'sting nechta? To'y qachon? Oralaringda chaqqon va bilag'on Botirmi? Suv sening shaxsiy mulkingmi?* (E.A'zam)

8. Ot kesim sifat, ravish, tartib son yoki egalik olmoshi bilan ifodalanganda, ega va kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Dalalar ko'm-ko'k. Havo toza, musaffo, zangor.* (E.Vohidov) *Issig'i baland, alahsiraydi.* (T.Malik) *Ammo Miryoqub akaning yurishi ko'p!* (Cho'lpon) *O'sha amal seniki, xijolat tortma.* (A.Namozov) *Mana shu uy-joy turish-turmishi bilan seniki.* (T.Murod) *Eti sizniki, suyagi meniki, deb uyiga tashlab kelaman.* (S.Ahmad) *Mening o'g'lim hamisha birinchi...* (T.Murod)

9. Makon, zamon va miqdor chegaralari («...dan ...gacha»)ni ko'rsatuvchi so'zlar orasiga tire qo'yiladi: *Andijon – O'sh yo'lini quyuq tuman bosgan.* (S.Ahmad) *XII – XVI asrlarda bu shahar Yassi deb yuritilgan.* (N.Karimov) *Yosh Mirtemirning eski maktabda o'qigan davri 1914 – 1915-yillarga to'g'ri keladi.* (N.Karimov)

10. Gapda uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin tire qo'yiladi: *Yozuvchining shaxsiga, qanaqa asarlar yozayotganiga, qanday yozishiga, hatto kechasi yo kunduzi yozishigacha – hamma-hammasiga qiziqadilar.* (S.Ahmad). *Ovozidagi boyagi bolalarcha hayrat, uyqusiz ko'zlarida porlagan quvonch, batareyalarni silagandagi bo'lakcha mehr – hammasi birdan so'nib, ovozida, xatti-harakatlarida kutilmagan bir horg'inlik paydo bo'ldi.* (O.Yoqubov)

11. Gapda umumlashtiruvchi so'zdan keyin kelgan uyushiq bo'laklar aniqlashtirish, izohlash, ilova mazmuniga ega bo'lsa, umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta emas, balki tire qo'yilishi mumkin: *Olooh taolo bul yulduzlarni uch maqsadda – osmonga ziynat, shaytonlarga otiladiringan tosh hamda bandalariga yo'l ko'rsatuvchi alomatlar bo'lmog'i uchun yaratdi.* (N.Jaloliddin) *Aytib beraversa barchaga barin – Omad-u judolik va yonganini, Rashk, umid, alami va afsuslarin, Aldagani, quvonganini.* (A.Muxtor) *Zotan, ziyolikka bir qarashingizdayoq unda uzoq asrlar mobaynidagi murakkab taraqqiyot jarayonida yuzaga keluvchi fikrlovchi mavjudotga xos hamma sifatlar – aql, farosat, bahodirlik, ko'tarinki ruh, oliyjanoblik, yumor va hokazolarni payqab olish sira qiyin emasdi.* (H.Shayxov)

12. Gapda umumlashtiruvchi so'zdan keyin kelgan uyushiq bo'laklarni kuchli ta'kidlash zarurati mavjud bo'lgan yoki ular ajratilgan izohlovchiday qo'llangan hollarda uyushiq bo'laklar ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Sudda juda ko'p narsalar — tergovchilarning jinoyatkorona xatti-harakatlari-yu dastlabki sudning yuzakiligi, tergov va sudning protokolidagi qalbakiliklar — aniq isbotlar bilan fosh qilindi.* (N.Aminov) *Ikkala yosh — yuzlari kulgan, ko'ngillari yozilgan — qo'ltiqlashib ayvonga bordilar.* (Cho'lpon)

13. Gapda aniqlashtirish, izohlash mazmunidagi ajratilgan bo'laklardan oldin tire qo'yilishi mumkin: *Gangrenaga — qorasonga aylanib ketse nima bo'ladi?* (S.Ahmad) *Bu masalani hal etish, chamasi, hushyor, dovyurak, idrokli, aqli raso, iste'dodli yoshlarimiz — kelajak avlodlar zimmasiga tushadi.* (M.Hasaniy) *Alibek eng asosiysi — majaqlangan inni yerga tashlagandan keyin darhol tepkilash kerakligini esdan chiqargan ekan.* (A.Mamarasulov) *Xalqaro savdo yo'li — Buyuk ipak yo'li Temur va temuriylar davrida juda serqatnov bo'lgan.* (B.Ahmedov) *Tashqarida — gulzor tomonda esa ola qorong'ilik hukm surardi.* (Cho'lpon)

14. Ajratilgan bo'laklarni gapda alohida ta'kidlash zarurati bo'lganda, ular har ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Toy hammadan uzoqdan — Besh-qo'rg'ondan — o'ziga o'xshash yuvosh sigirini oldiga solib kelardi.* (O'.Hoshimov) *Oyim ko'p tayinlagani uchun biz — bolalar — unga tegmasdik.* (O'.Hoshimov) *Shuhrat Salimovich — mening sobiq yordamchim, meditsina fanlari kandidati, dotsent — xonamga kirib keldi.* (H.Shayxov) *Shu topda uning juda ehtiyot bilan — hech bir sharpa chiqarmay — bosgan qadamlarining bo'shang shitirlashi ham o'tirganlarga malol kelgan kabi edi.* (Cho'lpon)

15. Kirish va kiritma birliklar gapda har ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Bittasi — ularning kattasi bo'lsa kerak — yonidagi sherigiga «beshikni yo'qot» deganday ishora qildi.* (Sh.Boshbekov) *Chaqaloq — tonggi salqinda*

sovuq qotganmi yo qorni ochganmi – big'illab yig'lardi. (Sh.Boshbekov) *Gulmiraning onasi – og'zi to'la tilla tish, pakana, semiz ayol – barmoqlari bilan stolni asabiy chertib o'tiribdi.* (Sh.Boshbekov) *Abdulhamid Sulaymon o'g'li – boyagi o'n to'qqiz yashar yigit – shunday xatti-harakatga jur'at etgandi.* (N.Karimov) *Miryoqub – bir joyda bir nafas o'tirolmaydigan narsa – olti-yetti kundan beri mingboshi yonidan jilmaydi.* (Cho'lpon)

16. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida o'xshatish munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Hamal keldi – amal keldi.* (Maqol) *Qor yog'di – don yog'di.* (Maqol) *Yulduz o'chadi – Yo'qlik dunyosiga ko'chadi.* (A.Muxtor)

17. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida savol-javob munosabati ifodalanganda, shuningdek, faqat birinchi qismi savoldan iborat bo'lganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Atrofdan nima ko'p – kimyo zavodlari ko'p.* (H.Shayxov) *Yetimlik nima – mendan so'rayver.* (Sh.Boshbekov) *Xayolidan ne o'ylar o'tdi – yolg'iz xudoga ayon.* (Sh.Boshbekov)

18. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida zidlash, qarshilantirish munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Yulduzlarni xayolida har xil rangga bo'yab ko'rdi – yulduzlar o'z rangida xira miltillab turaverdi.* (A.Muxtor) *It huradi – karvon o'tadi.* (Maqol) *Jismimiz yo'qolur – o'chmas nomimiz.* (H.Olimjon)

19. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida shart munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Birovga ayta ko'rmang – ikkovimiz ham baloga qolamiz.* (S.Ahmad) *To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz.* (Maqol) *Qo'shning tinch – sen tinch.* (Maqol) *Odamlarni birlitir – har birining yuragida bo'ron qo'zg'aladi.* (Oybek)

20. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida sabab-oqibat, asos-xulosa munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Sen borsan – men uchun bu hayot go'zal, Sen borsan – men uchun dilbar koinot.* (A.Oripov) *Endi nima bo'lib shundoq bo'lganini aytib o'tirishga*

fursatim yo'q – idorada odamlar kutib o'tiribdi. (A.Qahhor)
Uyda qadam bosgani joy yo'q – hamma yoq o'yinchoq.
(Sh.Boshbekov) *Keyingi kunlarda daryo qirg'og'ini*
chumchuq bosib ketdi – kanal miroblari suvi chekinib,
ochilib qolgan orolchalarga sholi ekishgan. (S.Ahmad)
Qarasam, oshxona tomondan gup-gup etgan tovush
kelyapti – oyim o'g'irda tolqon qilyapti. (O'.Hoshimov)
Narigi tomonda taraq-turuq boshlandi – quruvchilar ishga
tushdilar. (N.Jaloliddin)

21. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida payt munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Arava notinch bo'ldi – qo'shquloqdagi sut chayqaladi, to'kiladi. (A.Qahhor)* *Yon tarafdagi salobatli eshik ohista ochildi – yordamchi kerakli qog'ozlarning barchasini olib kiradi. (A.Toshmatov)* *Chala-chulpa u gapirdi – men angladim, chin ko'ngildan men gapirdim – u angladi. (Cho'lpon)*

22. Bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi izoh, ilova xarakteriga ega bo'lsa, ular orasiga tire qo'yiladi: *Esladi – u sevgilisi Layli haqida gapirgandi. (N.Jaloliddin)* *Uning sarkash fe'li bor edi – birovning o'ziga bo'lgan munosabatining ma'nosini oydinlashtirmaguncha tinchimasdi. (N.Jaloliddin)*

23. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gapning kesimi tushib qolgan hollarda ikki gap vergul bilan ajratilib, ikkinchi gapdagi egadan keyin tire qo'yiladi: *To'rg'ay dashtda kuylar, bulbul – chamanda. (I.Mirzo)* *Oltin o'tda bilinadi, odam – mehnatda. (Maqol)* *Yaxshidan ot qoladi, yomondan – dod. (Maqol)*

24. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda muallif gapidan oldin tire qo'yiladi («Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilari» deb nomlangan qismda bu haqda batafsil aytiladi).

25. Dialoglarning replikalari ketma-ket bir qatorda emas, balki ularning har biri alohida abzas shaklida yangi qatordan berilsa, replikalar oldidan tire qo'yiladi:

– *Jadiding nimasi? Nima degan gap o'zi?*

– *Maktabini yoptirgan vaqtingizda aytib bergan edim-ku.*

- *Esda qolgan deysanmi?*
- *Jadid degani «yangi» degani bo'lsa kerak. Yurt orasida yangilikni rasm qilarmishlar... Yangi o'qish, yangi maktab, yangi urf-odat, yangi kiyim – har narsa yangi...*
- *Eskicha bo'lsa, kimga zarari tegar ekan?*
- *Unisini bilmadim... Ishqilib, jadidlarning qasdi shu emish... (Cho'lpon)*

4. Ikki nuqta

1. Muayyan fikr-mulohaza, hukm, ilmiy ta'rif, qoida kabilarni ifodalovchi gaplardan keyin ayni fikr-mulohaza, hukm, ta'rif, qoidalarning to'g'riligini asoslash uchun keltirilgan birdan ortiq daliliy faktlarni ta'kidlab ko'rsatish maqsadida ikki nuqta qo'yiladi: *U (gap) ega va kesimdan yoki ega-kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat bo'ladi: Saida kuldi. Qalandarovning ko'zlari olayib ketdi. (A.Qahhor) Tong. Havo salqin. Yumshoq shamol mayingina esib turibdi. (A.G'ulomov)*

Ba'zan bunday hollarda mazkur gaplardan keyin masalan, misol, dalil, chunonchi kabi so'zlar qo'llanishi mumkin, bunda ikki nuqta ayni so'zlardan keyin qo'yiladi: *U (gap) ega va kesimdan yoki ega-kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat bo'ladi. Masalan: Saida kuldi. Qalandarovning ko'zlari olayib ketdi. (A.Qahhor) Tong. Havo salqin. Yumshoq shamol mayingina esib turibdi. (A.G'ulomov)*

2. Tasniflash qoliplari aks etgan gaplarda tasnif asosini ifodalovchi gapdan keyin tasniflangan birliklarni ta'kidlash uchun ikki nuqta qo'yiladi: *Bog'lovchi vositalarsiz birikkan qo'shma gap o'z tarkibidagi qismlarning munosabati jihatidan ikki xil bo'ladi: 1) teng qismli qo'shma gap; 2) tobe qismli qo'shma gap. (M.Asqarova)*

3. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z bu bo'laklardan oldin kelsa, umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bu sirni faqat uch kishi: Abdulla, o'zi va Samad bilardi. (O'.Umarbekov) Ichkaridagilar:*

chaqaloqning ota-onasi, opa-akalari, Shavkatning ikkita sherigi ham qulab tushgan tom tagida qolib ketdi... (Sh.Boshbekov) *Qish bo'yi allaqaysi go'r ostlarida junjib chiqq'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush turkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar.* (A.Qodiriy)

4. Ba'zan uyushiq bo'laklarni alohida ta'kidlash maqsadi bilan ular gapdan tashqariga chiqariladi, bunday hollarda bevosita umumlashtiruvchi so'zdan keyin emas, balki asosiy gapdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Lekin undan qimmatli narsalar ham bor: obro', vijdon, aql, madaniyat.* (O'.Umarbekov) *Divan oldidagi uch oyoqli stolchada talay qoqmevalar turibdi: chaqilgan yong'oq, bir hovuch turshak, bir hovuch qora kishmish.* (Sh.Xolmirzayev) *Sizlarga faqat shular kerak: yeyish, ichish, kiyinish, pul...* (Sh.Xolmirzayev) *Abdulla ko'prikka yetganda, Gulchehraning eshigidan ikki kishining hovliqib chiqqanini ko'rdi: bittasi Samad, bittasi esa Gulchehra edi.* (O'.Umarbekov) *Erkak zotining bari bir xil: Amerikada ham, o'sha Afg'onida ham!* (E.A'zam)

Gapda umumlashtiruvchi so'z bo'lmagan hollarda ham asosiy gapdan keyin uyushiq bo'laklarni ta'kidlash uchun ikki nuqta qo'yiladi: *Mana shu qizil «Jiguli»damiz: xotanim, o'g'lim, qizim.* (Sh.Xolmirzayev) *Chiqib keldilar qator: Dante, Shiller va Bayron, Firdavsiy, Balzak, Tagor.* (E.Vohidov) *U tanidi: otasi, Hafiz, Ubaydulla aka... yana qandaydir ayollar.* (O'.Umarbekov)

5. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z, gap, odat, narsa, tomon, fikr kabi mazmuni tavsiflanishi lozim bo'lgan so'zlar) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan eganing mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Faqat shu esida: ertasi kuni ko'zini ochganda, yonida Sobirjon yo'q edi.* (A.Qahhor) *Masalan, qadimdan qolgan gap bor: ovchi kiyikdan bitta otishi kerak...* (Sh.Xolmirzayev) *Uning g'alati odati bor edi:*

birov bilan suhbatlashganda, ko'zoynagi bor-yo'qligidan qat'i nazar, xuddi ko'zoynak tagidan qaraganday gaplashardi. (Sh.Boshbekov) Militsiyaga bir narsa qorong'i edi: u tasodifan tushib ketganmi yo o'zini tashlaganmi?! (O'.Umarbekov) Pishmagan yong'oqning bitta yaxshi tomoni bor: og'ir bo'ladi. (O'.Hoshimov) O'shanda uning xayoliga yomon fikr keldi: mashina xotinini yoki o'zini bosib ketganda nima bo'lardi? (O'.Umarbekov)

6. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan kesimning mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bu doktorxona to'g'risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko'milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo'ng'iroq tugmasi bor. (A.Qahhor) Men oldinga surayotgan fikrning qisqacha mazmuni shu: inson tug'ilishidan qobiliyatsiz bo'lmaydi. (E.Vohidov) Endi gap bunday: bugundan boshlab siz opkegan harom ovqatingizniyam yemayman. (Sh.Boshbekov) Ravon yo'l bitta shu: bu ham yaxmalak. (A.Oripov) Erkak kishi o'zi shunaqa: bir kun uyda bo'lsa, o'n kun ko'chada. (O'.Umarbekov) Orzum shul: o'chmasin yongan chirog'ing. (A.Oripov)*

7. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan to'ldiruvchining mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *So'ngra men bir narsani ko'rdim, aniqrog'i, ishondim: bizning o'zbek bolalari yaxshi urishar ekan! (Sh.Xolmirzayev) Matluba o'shanda yana bir narsani ko'ngliga qattiq tugdi: o'qishi kerak! (O.Yoqubov) Muovinningga ayting: o'rningizga boshqa birovni tayinlasin! (O.Yoqubov) Sizni ishontirib aytaman: qayerda bo'lmay, doim sizni o'ylayman. (O'.Umarbekov)*

8. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism so'roq shaklidagi gapdan iborat bo'lib, oldingi qismdagi ifodalangan yoki ifodalanmagan to'ldiruvchining maz-

munini ochishga xizmat qilganda, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Lekin men bir narsani o'ylab qoldim: bolangni nima qilasan?* (A.Qahhor) *Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi?* (A.Qodiriy) *Xudoyimni o'rtaga qo'yib ayting: astoydil do'stmisiz?* (Cho'lpon) *Aytaman-u o'ylayman: onaning yosh-qarisi bo'ladimi?* (O'.Hoshimov) *Siz ham yotig'i bilan gapirib bering: nimaga tashqaridan kirar-kirmas, Zebini so'radingiz?* (Cho'lpon) *Endi bir boshdan gapirib ber: kim nima dedi, nima qildi?* (Sh.Boshbekov)

9. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning sababini bildirsa (ikki gap orasiga chunki bog'lovchisini qo'yish mumkin bo'lsa), oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Soat 12 da institutda bo'lishim kerak: darsim bor.* (Sh.Xolmirzayev) *O'zingga qiyin bo'ladi: uchta bolang bor, qo'lingda hunaring yo'q...* (A.Qahhor) *Pakavira quvonib ketdi: ikki man oltin hazilakam boylik emas, bunga yangi bir kema sotib olish mumkin!* (P.Qodirov) *Lekin ancha vaqt shaharda qolib ketdim: Yakkachinorga boradigan bironta ham mashina yo'q edi.* (O'.Umarbekov) *Yanglishasiz: men ko'klarga berkingan Yer qizidan xayolimni olmaymen.* (Cho'lpon)

10. Bog'lovchisiz qo'shma gapda oldingi qism keyingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning sababini bildirsa (ikki gap orasiga shuning uchun bog'lovchi vositasini qo'yish mumkin bo'lsa), oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Omon ovchining ov sarguzashtlari ko'plami qiziqtirardi: ko'plari hikoya eshitish uchun kelardi.* (Sh.Xolmirzayev) *U haligi yuksak qahqahani eshitgach, uning ma'nisini angladi: yugurib Zebining yoniga kirdi.* (Cho'lpon)

11. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning natijasini, oqibatini bildirsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Keyin u yoqqa chopdim-bu yoqqa chopdim: uch-to'rt qop sement topdim.* (Sh.Xolmirzayev) *U chidayolmadi: so'richadan turib kelib, uy darpardalaridan birining takkinasiga o'tirdi.*

(Cho'lpon) *Istiqlol yillarida bizda Navoiyga munosabat davlat siyosati darajasiga ko'tarildi: shoir yangidan qadr topdi, shon-shuhrat shohsupasiga ko'tarildi.* (E.Ochilov)

12. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan aniqlovchining mazmunini izohlab, to'ldirib kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Ey Salomxon, bu eshon pochchamning o'g'illari bir yigit bo'ldi: o'ktamlikdayam, suqsurlikdayam tengi yo'q.* (M.Mansur) *Shoirlardan doimo talab: O'qimog'i kerak yangi she'r Va aytmog'i kerak yangi gap.* (E.Vohidov) *Sizdan bugun birgina o'tinch: Yolg'iz qo'ying meni, do'stlarim.* (E.Vohidov) *Adolatxondan xunuk bir xabar keldi: u Samarqanddagi maktabni bitirib, Toshkentga ketibdi.* (A.Qahhor)

13. Qo'shma gapning oldingi qismida ko'rmoq, qaramoq, diqqat qilmoq, eshitmoq, bilmoq, tushunmoq, sezmoq, eslamog kabi fe'llar qo'llanib, keyingi qismda keladigan muayyan fakt bayoni yoki muayyan tavsifga semantik ishora qilib tursa, ikki qism orasiga ikki nuqta qo'yiladi: *Ertasiga ko'rdim: ishkom boshida yolg'iz bir tup shaftoli qiyg'os gullab chiqibdi.* (M.Mansur) *Avval yosh xotinning ko'zlariga qaradi: horg'inligi, uyqusiraganligi ochiq ko'rinib turardi.* (Cho'lpon) *Diqqat qildim: ko'nglida ajib bir olov yona boshlaganga o'xshaydi.* (Cho'lpon) *Rangidan sezgan edim: maishatining mazasi yo'q.* (Sh.Xolmirzayev) *O'zim ham bilgan edim: katta omburga chap berib bo'lmaydi.* (A.Qahhor) *Muhammad Churog'a dodxoh esladi: besh yil avval Samarqandda Bog'i Bihisht mehmonxonasida ham xuddi shunday voqea yuz bergandi.* (M.Ali) *Bular darvozadan chiqib, muyulishga yetganda u yoqdan O'lmasjon ko'rindi: charchagan otini horg'in-horg'in qamchilab, asta-asta sudralmoqda edi.* (Cho'lpon)

14. Qo'shma gapning keyingi qismi oldingi qismdagi mazmunni umuman izohlab kelsa, ikki qism orasiga ikki nuqta qo'yiladi: *Mana, maqsadiga yetdi: mashhur Otashqalbning sevikli Ma'shuqasi nomini oldi.* (E.A'zam)

Daraning aholisi o'z ishi bilan mashg'ul: o'spirinlar podalarni haydab chiqib ketadi, erkaklar qo'sh qo'shib shudgor qilmoqda. (S.Ayniy) Musofir muxlis uni darrov tanidi: u tanimay kim tanisin! (E.A'zam) Sobiq maktabdoshini tanib-tanimay, noqulayroq biror gapni qo'zg'ab qolishidan yuragi taka-puka bo'lib o'tirgan Oqsoqol shoir, nihoyat, yengil tortdi: shunisiga ham shukr! (E.A'zam)

5. Qavs

1. Gap ichida asosiy fikrga qo'shimcha sifatida beriladigan izoh, ma'lumotni ifodalaydigan kiritma so'z yoki birikma qavsga olinadi: *Uni birinchi marta To'la aka (T.Xo'jayev)ning repetitsiyasida ko'rganman. (A.Meliboyev) Gulya Lagutina ichkarigi xonada o'ziga o'xshashib ketadigan (yo armani, yo ozari) bir ayol bilan achomlashib-cho'lpillashib, pichir-pichir qila boshladi. (E.A'zam) Bunga kaminaning qulog'ida va tevaragida kuchaygan (botiniy va zohiriy) shovqin ham sabab bo'ldi-yov. (E.A'zam) Farhodning taxminicha, kinoga bevosita daxldor bir-ikkitasini aytmasa, davradagilarning aksariyati (kelib-ketuvchilarini ham qo'shganda) anchayin san'at atrofida o'ralashib yuradigan, ammo o'zini uncha-munchadan kam sanamaydigan omadsizroq bir toifa edi. (E.A'zam) Bordi-yu, hushyorlik qilinmaganida, qora bozorga kamida 50 ming so'mlik (o'sha yillarning bahosida) zahri qotil mahsulot chiqib ketgan bo'lar edi. (A.Meliboyev) Jarohat o'rniga qov (kuydirilgan paxta) qo'ydi. (G'.G'ulom)*

2. Gap ichida asosiy fikrga qo'shimcha sifatida beriladigan ma'lumotni ifodalagan kiritma gap qavsga olinadi: *O'sar Hojarga uylangach (uylanganigayam yigirma yildan oshdi), ana shu eski uychaga taqab bir dahliz va bir mehmonxona-yotoqdan iborat boshpana qurib olgan edi. (Sh.Xolmirzayev) Ota ishongan odamlar (ular orasida Sarkor ham bor) quvg'unga tushmasa hali! (O.Yoqubov) Matluba indamay park darvozasiga tomon yo'naldi. Samig'jon parkdan chiqishi bilanoq besh panjasini ko'rsatib*

(bu uning «besh so'm beraman» degani edi), duch kelgan birinchi mashinani to'xtatdi. (O.Yoqubov) Yana eshitganim (buni menga qishlog'imizdagi bir mayxo'r shinavanda asta qulog'imga shipshib qo'ygan) jin, alvasti aroq ichgan odamdan sal nari yurar ekan. (A.Meliboyev)

3. Boshqa tildagi gapning yoki boshqa tildagi muayyan bo'lakning tarjimai qavsga olinadi: *OK. Continue the fly («Yaxshi. Uchishda davom eting»).* (I.Sulton) *Yes, sir (Xo'p bo'ladi, ser).* (I.Sulton) *Mening birinchi maqolalarim qirg'iz tilida chiqadigan «Emgek danqi» («Mehnat shuhrati») nomli tuman gazetasida bosilgan. (A.Meliboyev)*

4. Gap ichida asosiy fikrga muallifning subyektiv munosabatini ifodalaydigan kirish so'z yoki birikma qavsga olinadi: *Muqaddas esa (ajabo!) go'yo hech narsani sezmas, u nimagadir sevinib, hadeb kular... edi. (O.Yoqubov) Birov o'q borib uning qo'liga tekkan desa, boshqa birov (Asta'furulloh!) naqd og'ziga tekkan deydi. (E.A'zam) Menga bitilgan xatni ikki kun (ikki kun-a!) saqlab yuribsiz, o'sha ikki kun mobaynida xayolan ikki yuz ming ko'chaga kirib chiqqanimni tasavvur qilasizmi? (X.Do'stmuhammad) Tuyqus yon tomondan qo'llarida cho'qmor (ha, ha, rostakam cho'qmor!), korjoma kiygan ikki barzangi sahnaga kirib keldi. (E.A'zam)*

5. Gap ichida asosiy fikrga muallifning subyektiv munosabatini ifodalaydigan kirish gap qavsga olinadi: *Ko'ngil qo'yganlari boshqa edi, boshqalar edi. Uni biz bilamiz. (Bilmaylar ketaylik, iloyim!) (E.A'zam) Sizning xayollaringizni ostin-ustun qilgan o'zimdagi fazilatlarini (Rostdan ham, bormi ular?) topib, ardoqlab yashayman. (X.Do'stmuhammad) Boylar bo'lsa na fuqaroni bir chaqaga oladi (bunisi-ku mayli-ya), na mingboshini (mana munisiga chidab bo'lmaydi!). Ochiqdan ochiq so'kadi, haqorat qiladi... (Cho'lpon)*

6. Sahna asarlari matnidagi turli izoh, remarkalar qavs ichida beriladi: *SOHIBQIRON. Yo'q! Bari Oллоhdan. Yaratgan egamning xohishi shul erkan. O'z jannatidan joy ato qilg'ay! (Qalqonbekka). Dafn taraddudini ko'ringlar!*

(Yuziga fotiha tortadi. Saragulni o'rnidan turg'izadi). Sen qachon kelding bu maskanga? (O.Yoqubov) OLIMJON (Alomatga qarab turib). Iye, bu o'chib qopti-ku... (Robotning yelkasidagi blokni kavlashtira boshlaydi.) (Sh.Boshbekov)

6. Qo'shtirnoq

1. Har biri alohida abzas ko'rinishida yangi qatordan emas, balki ketma-ket bir qatorda berilgan dialog replikalari shaklidagi ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi («Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilari» deb nomlangan qismda bu haqda batafsil aytiladi).

2. Turli manbalardan olingan iqtiboslar qo'shtirnoq ichida beriladi: *Navoiy umrining oxirlarida yaratgan «Mahbubul-qulub» asarida yozadi: «Yaxshi-yamonning fe'lini bilibmen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen».* (N.Komilov) *«Odami ersang, demagil odami Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami».* (Alisher Navoiy) *Cho'lpon shunday deb hayqirgan edi: «...Kishan kiyma, Bo'yin egma Ki, sen ham hur tug'ilg'onsen!» Yunonlarning Lukian degan yozuvchisi o'tgan. Eramizdan avval. Uning «Vatan sha'niga» degan asari bor. Undagi birinchi jumla shunday ekan: «O'z ona-otasini sevmagan farzand o'zga ota-onalarni hurmat qila bilmaydi. Va o'z vatanini sevmagan kishi o'zgalari vatanini hurmat qila olmaydi!»* (Sh.Xolmirzayev)

3. Ichki nutq shaklidagi birliklar (o'y-xayol, mulohaza, tasavvur kabi) qo'shtirnoqqa olinadi: *Shavkat sekin oynasi darz ketgan suratga termilib qarar ekan, xayolidan ushbu o'ylar o'tdi: «Qiyinalib ketdim, Surayyo... Sen bo'lganingda, bu ko'rgiliklar yo'q edi... O'zing hammasini eplarding...»* (Sh.Boshbekov)

4. Gapda odatdagi ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan, shuningdek, eski, yangi yoki chet so'zlar qo'shtirnoqqa olib beriladi: *Borib-borib yirikroq «ish»ga o'tdi – odamlarning uy-joyi, mol-holini o'g'iraydigan bo'ldi.* (Sh.Boshbekov) *Shundagina Shavkat «o'tlab»*

ketayotganini anglab qoldi. (Sh.Boshbekov) Bu turqi sovuqning sho'rluk Otaga «mehri» tushgan ekan, uni tinch qo'ymadi. (O.Yoqubov) (Malades, Shayx! Orangutan bo'p ket-ol!) Bunday «maqtovlar» Shayxni battar jazavaga soladi. (O'.Hoshimov) Ko'p o'zingdan ketaverma, adang «shishka» bo'lsa o'ziga! (Sh.Boshbekov) U kelganimizdan beri allaqanday lug'atni yonidan qo'ymaydi, biroq ovqat mahali bor bilimi esidan chiqib ketadimi, nuqul «fish» (baliq), «chiken» (qovurma jo'ja go'shti), «ti» (choy) yoki «bia» (pivo) deydi. (E.A'zam)

5. Turli asarlarning, shuningdek, kitob, gazeta, jurnallarning nomlari, sarlavhalar alohida olinganda emas, balki matnda qo'llanganda, qo'shtirnoqqa olinadi: A.Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanini o'qidim; O'.Hoshimovning «Dunyoning ishlari» qissasi; A.Oripovning «O'zbekiston» she'ri; «Maftuningman» badiiy filmi; «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi; «Mehnat kodeksi» kitobi; «Xalq so'zi» gazetasi; «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi; «Sharq yulduzi» jurnali; «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali kabi.

6. Muassasa, tashkilot, korxon va shu kabilarning shartli nomlari qo'shtirnoqqa olinadi: «O'qituvchi» nashriyoti, «Fan» nashriyoti, «Jahon» axborot agentligi, «Oila» ilmiy-amaliy markazi, «Tasviriy oyina» ijodiy uyushmasi, «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi kabi.

7. O'zbekiston Respublikasi orden va medallarining nomi qo'shtirnoqqa olinadi: «Mustaqillik» ordeni, «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni, «El-yurt hurmati» ordeni, «Sog'lom avlod uchun» ordeni, «Oltin yulduz» medali, «Jasorat» medali, «Shuhrat» medali kabi.

Ammo buyuk shaxslar nomi bilan atalgan orden nomlari qo'shtirnoqqa olinmaydi: Amir Temur ordeni, Jaloliddin Manguberdi ordeni kabi.

8. Turli mahsulotlarning shartli nomlari qo'shtirnoqqa olinadi: «Qoraqum» konfeti, «Paxta» torti, «Samarqand» sovutkichi, «Neksiya» avtomashinasi kabi.

Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi

1. Ko'chirma gaplar alohida abzas ko'rinishida yangi qatordan emas, balki ketma-ket bir qatorda berilgan bo'lsa, qo'shtirnoqqa olinadi: *Muning ustiga yana ta'na ham qilib qo'ydi: «Kim olardi endi u kampirni?»* (Cho'lpon) Ammo agar ko'chirma gap alohida abzas ko'rinishida yangi qatordan berilgan bo'lsa, qo'shtirnoqqa olinmaydi va uning boshlanishi oldidan tire qo'yiladi:

Shunda kekxa olim dedi:

– *O'g'lingizning dunyoda tengi bo'lmaydi.* (O'.Umarbekov)

Birdan u qaddini rostladi va o'choq boshiga qarab baqirdi:

– *Oyi! Otini nima qo'yamiz?* (O'.Umarbekov)

Eshikka yetganda Obid aka:

– *Teshavoy! – deb chaqirdi.* (O'.Umarbekov)

2. Agar ko'chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi va ko'chirma gap bosh harf bilan boshlanadi; ko'chirma gap darak mazmunida bo'lsa, nuqta qo'shtirnoqdan tashqarida, so'roq mazmunida yoki emotsionallikka ega bo'lganda esa so'roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko'pnuqta yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin qo'yiladi: *Barcha dedi barobar: «Ona tilim o'lmaydi.»* (E.Vohidov) *Otasi gapini ma'qulladi: «Tentirab yurma begona yurtlarda! Kelaver, ochingdan o'lsang, men kafil.»* (O'.Hoshimov) *Mansurning og'zidan nogoh chiqib ketdi: «Jo'ra, bir o'tirish qilsam, nima deysiz?»* (Sh.Xolmirzayev) *Shahobiddin gap qotdi: «Otasi sotarmikan bu hurliqoni yo sandiqqa qamab, narxini oshirib o'tiraverarmikan?»* (A.Ibodinov) *Salim uning qo'lidan yulqinib, uyga chopdi, zum o'tmay otasidan qolgan qo'shtig'ni ko'tarib chiqib, Polvonga o'qtaldi: «Ket, bo'lmasam, otaman!» Mahfirat miltiqqa ko'kragini tutdi: «Avval meni otasan!..»* (M.M.Do'st) *Dam o'tmay ko'chada onaning fig'oni eshitildi: «Mening bolam o'g'ri emas, nega uni qiynaysizlar. Uning jigari kasal...»* (T.Malik)

3. Ko'chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, muallif gapidan oldin tire qo'yiladi; ko'chirma gap darak mazmunida bo'lsa, qo'shtirnoqdan keyin vergul qo'yiladi, so'roq mazmunida yoki emotsionallikka ega bo'lganda esa so'roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko'pnuqta yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin qo'yiladi, muallif gapi esa kichik harf bilan boshlanadi: «*Tushunsangiz-chi, aya, o'z holimga qo'ying, yosh bola emasman*», – dedi. (O'.Hoshimov) «*Sizga bir og'iz gapim bor edi*», – dedim. (Sh.Xolmirzayev) «*Kimsan o'zing?*» – dedim jahlim chiqib. (E.A'zam) «*Hoy, shu kuningdan o'lganing yaxshimasmi?*» – deb baqirdim. (Sh.Xolmirzayev) «*O'zing panohingda asra, Xudo!*» – deydi Muyassar xayolan. (O'.Hoshimov)

4. Muallif gapi ko'chirma gapning ichida kelganda, muallif gapi ikki tomonidan tire bilan ajratiladi; bo'laklangan ko'chirma gap qismlarining har biri emas, balki yaxlit ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi, ya'ni ichida muallif gapi mavjud bo'lgan ko'chirma gapning boshida qo'shtirnoq ochilib, uning oxirida yopiladi; bo'laklangan ko'chirma gapning birinchi qismi bo'laklangunga qadar vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire kabi tinish belgilarini taqozo etgan yoki hech qanday tinish belgisini taqozo etmagan bo'lsa, ko'chirma gapning ayni uzilgan joyida vergul qo'yiladi va muallif gapidan keyin ham vergul qo'yilib, muallif gapi, shuningdek, ko'chirma gapning ikkinchi qismi kichik harf bilan boshlanadi: «*Kim astoydil harakat qilsa, – deydi keksalar, – o'sha har qanday maqsadiga erishadi*». (Gazeta) «*Shuni ham aytib qo'yay, – so'zida davom etdi Ibrohimov, – hozirgi zamonda xotin baxtini erdan kutmaydi*». (A.Qahhor) «*Lekin qobiliyat keyin ham yuzaga chiqishi mumkin, – deb o'zicha to'ng'illadi Zokir O'rin nihoyat. – Buyam talantday gap*». (Sh.Xolmirzayev) «*Talabalar, – deydi ustozlar, – o'z ustlarida muntazam ishlamoqlari lozim*». (Gazeta)

5. Agar bo'laklangan ko'chirma gapning birinchi qismi bo'laklangunga qadar nuqtani taqozo etgan bo'lsa, ko'chirma gapning ayni uzilgan joyida vergul qo'yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta

qo'yiladi; ko'chirma gapning ikkinchi qismi bosh harf bilan boshlanadi: «Ma, – dedi mashinaning qiya ochiq eshigidan uzatib. – Gulandomniyam og'zi tegsin». (O'.Hoshimov) «Uch yildan beri shu gapni kutar edim sizdan, – dedi Omon iymanib. – Qiling. Bir yonini o'zim ko'taraman...». «Yo'q, hammasi o'zimdanda, – kesib ta'kidladi Mansur. – Armonim shu edi, jo'ra». (Sh.Xolmirzayev) «Kambag'alning ekkani unmaydi, bolasi ko'payadi o'zi, – deb o'yladi Shoikrom ijirg'anib. – Shu kunimdan ko'ra urushga borib, o'lib keta qolganim yaxshiydi». (O'.Hoshimov)

6. Agar bo'laklangan ko'chirma gapning birinchi qismi bo'laklangunga qadar so'roq yoki undov belgisini taqozo etgan bo'lsa, ko'chirma gapning ayni uzilgan joyida so'roq yoki undov belgisi qo'yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo'yiladi; ko'chirma gapning ikkinchi qismi bosh harf bilan boshlanadi: «Nahotki, Sultonmurod akam? – deyman. – O'zi qolib, sherik boshlab keptimi endi?.. Bo'lakdir-e, o'libdimi?!» (M.Mansur) «Tavba! – deyman. – Bu qanaqasi bo'ldi!» (Sh.Xolmirzayev) «Menga desa, otib yubormaydimi?! – deb o'yladi u ayvon labiga cho'qqayib o'tirganicha usti yopiq simni ochiq simga ildam ularkan. – Hama bitta haromxo'rni o'ldirganim». (O'.Hoshimov)

7. Ko'chirma gap muallif gapining ichida kelganda, u bosh harf bilan boshlanib, qo'shtirnoqqa olinadi va uning oldidan ikki nuqta qo'yiladi; ko'chirma gapdan keyin uning mazmuniga muvofiq vergul (yopiluvchi qo'shtirnoqdan keyin) yoki so'roq, yoki undov, yoki ko'pnuqta (yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin) qo'yiladi, bu belgilardan keyin esa tire qo'yiladi: Kampirni uyg'otib: «Tur, karomatingni ko'rsat», – dedim. (Oybek) Bunga qarshi o'jar cho'loq: «Avval quda qilib, keyincha o'zim ham shaharga ko'chmoqchiman», – deb javob berdi. (Cho'lpon) Mehmonlarga: «Zerikmadingizlarmi?» – deb, supaning bir chetiga o'tirdi. (Oybek) To'n kiyib, belbog' bog'lagan bolakaylar ko'zidan duv-duv yosh oqib: «Buvijonim, buvijonim!» – deb chirillashar edi. (O'.Hoshimov) Ona esa: «Bolam, qishlog'imiz, odamlarimiz yana ham yaxshi bo'lib

ketdi, mana, kelsang ko'rarsan...» – derdi. (S.Ahmad) Qizaloq: «Otam sizni yo'qlayotuvdi. Zerikkanlar...» – dedi. (Sh.Xolmirzayev)

8. Ko'chirma gap mazmunan muallifning o'y-xayoli, ichki kechinmasi, ichki fikr-mulohazasi kabilarga daxldor bo'lib, bevosita talaffuz qilingan nutq maqomida bo'lmasa, ya'ni muallif gapining sintaktik asosini *...deb o'yladi, ... deb xayol qildi, ...deb fikr-mulohaza qildi, ...deya xavotir oldi, ...deya qo'rquvga tushdi kabi, shuningdek, ...degan fikrdaman, ...degan gap, ...deganday bo'ldi, ...deganday ishora qildi* kabi so'z shakllari tashkil etgan bo'lsa, ko'chirma gap kuchsizlangan, undagi voqeani nomlash darajasi esa kuchaygan bo'ladi, shuning uchun mazkur «ko'chirma gap» qo'shtirnoqqa olinadi, undan keyin yoki oldin esa hech qanday tinish belgisi ishlatilmaydi; faqat agar «ko'chirma gap» emotsionallikka yoki so'roq mazmuniga ega bo'lsa, yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin undov yoki so'roq belgisi qo'yiladi: «*Nahotki, birga o'qisak, yaxshi qiz ekan» deb o'ylardi. (O'.Umarbekov) «Yana fe'li aynibdi cholning!» deb o'yladi kampir. (Cho'lpon) Hozir, birpas nafasni rostlab olay, keyin «Yo pirim!» deb ko'taramiz-u, ketaveramiz. (Sh.Boshbekov) «Yo'q, gaplashish qiyin bo'lsa kerak» deb o'ylayman. (O'.Umarbekov) «Uyda xotinim bor, qizim bor, ular nima yeydi?» deb o'ylamaydi. (Cho'lpon) «Bu joyda o'zga maqsad bo'lishi mumkin emas!» deb o'ylardi u. (Cho'lpon) «Bu ketishda, qizim sho'rlik, to'yga yetarmikan, yo'qmikan?» degan xayollar onaning bag'rini tilardilar. (Cho'lpon) «Tashi yaltiroq, ichi qaltiroq» degan gap bor. (Cho'lpon) Zunnun «Yo'q, yo'q» degan ma'noda qo'lini chaypidi. (Cho'lpon) Nizom qayiqni sokin qo'litiqqa burib kelib to'xtatganda, Hamidaga ma'yus termilib, «Yana qachon ko'rishamiz?» degandek qaradi. (P.Qodirov) «Men qo'yib yubordim, siz ham qo'yib yuboring» degan ishorani bildirdi. (T.Murod) Ulug'bek «Jim!» deganday o'ng qo'lini sal ko'tarib qo'yib, Abdulvahobga tikildi. (T.Malik) Yigitlar «Kim javob beradi?» degandek bir-birlariga qarab olishdi. (T.Malik) «Sendan yozuvchi chiqadi-yov» degan maqtovdan taltayib, oldidagi qog'ozga battar yopishadi. (E.A'zam)*

МУНДАРИЖА

Пунктуация – фикрни ёзма мукаммал ифодалаш воситаси	4
Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари	6
Тиниш белгиларининг гап охирида қўлланиши	6
1. Нуқта	6
2. Сўроқ белгиси	8
3. Ундов белгиси	10
4. Кўпнуқта	13
Тиниш белгиларининг гап ичида қўлланиши	15
1. Вергул	15
2. Нуқтали вергул	24
3. Тире	27
4. Икки нуқта	32
5. Қавс	38
6. Қўштирноқ	40
Кўчирма гапли қўшма гапларда тиниш белгиларининг қўлланиши	42

* * *

Punktuatsiya – fikrni yozma mukammal ifodalash vositasi ..	48
O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari	50
Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi	50
1. Nuqta	50
2. So'roq belgisi	51
3. Undov belgisi	54
4. Ko'pnuqta	57
Tinish belgilarining gap ichida qo'llanishi	58
1. Vergul	58
2. Nuqtali vergul	67
3. Tire	69
4. Ikki nuqta	75
5. Qavs	80
6. Qo'shtirnoq	82
Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi	84